

DANA-MIHAELA ZAMFIR
(București)
VERONICA ANA VLASIN
GABRIELA VIOLETA ADAM
(Cluj-Napoca)

DESPRE STADIILE IOTACIZĂRII ÎN GRAIURILE DIN CRIȘANA. CU PRIVIRE SPECIALĂ ASUPRA VIABILITĂȚII FORMEI *POCI(U)*

1. Problema urmărită și justificarea ei

Iotacizarea fiind un fenomen extrem de amănunțit descris în lingvistica românească, atât din punct de vedere istoric, cât și din punct de vedere dialectal, reluarea lui ar părea din capul locului, pentru orice cercetător specializat în studiul limbii române și al variațiilor ei dialectale, o întreprindere inutilă, aflată sub semnul riscului de aparență „școlărească” și de repetare puerilă a unor locuri comune.

Scopul prezentării noastre este totuși acela de a aduce câteva **nuanțări necesare** în privința modului în care trebuie privite fenomenele istorice legate de tipurile flexionare în care sunt implicate alternanțe consonantice suplimentare la finala temelor verbale; aceste precizări sunt orientate către clarificarea felului în care se grupează ariile dialectale ale dacoromânei din punctul de vedere al stadiilor iotacizării, precum și al statutului istoric și dialectal special al anumitor forme iotacizate.

2. Viziunea tradițională asupra fenomenului iotacizării

În lingvistica românească, fenomenul iotacizării este prezentat ca având **două arii extrem de specifice**:

- aria sudică și în special **Muntenia**, unde fenomenul iotacizării se păstrează la toate tipurile istorice (vezi harta 1);

- aria sud-vestică (**Banatul**; vezi harta 2), unde fenomenul deiota-cizării este atestat începând de la cele mai vechi texte, deși în grade diferite în funcție de natura consoanei dentale de la finala radicalului, fiind amplu atestat în surse de diverse tipuri pentru verbele cu radical în sonantă dentală (*ținea, spune, veni*), dar limitat la *Evangheliarul* slavo-român de la Sibiu și la sursele bănațene redactate în alfabet latin pentru verbele cu radical în *t, d* (*vedea, crede, au(d)zi; scoate, minți*).

Trebuie remarcat, pentru această a doua arie specifică, faptul că *deiotacizarea la toate tipurile istorice se prezintă ca un fenomen absolut regulat* în rezultatele tuturor tipurilor de cercetare dialectală (anchetă cu chestionarul/înregistrare de texte), fiind un fenomen complet încheiat, prin care Banatul se situează într-o opoziție extrem de netă cu celelalte arii dialectale din dacoromână.

3. Situația reală a fenomenului iotacizării în graiurile dacoromâne

În realitate, distribuția tipurilor morfologice legate de fenomenul iotacizării are o situație mult mai complexă decât aceea descrisă în termenii unei opoziții între două arii specifice, fenomenul prezentându-se diferit în funcție de principalele tipuri istorice:

3.1. tipul cu radical în sonantă

3.1.1. tipul cu radical în nazală, în speță în [n], incluzând verbele *a ținea, a rămânea, a pune* și derivatele moștenite cu prefixele *ex-, præ-, re-* și *sub-* (*spune, prepune, răpune* și *supune*) și *a veni*;

3.1.2. tipul cu radical în lichidă, la care iotacizarea are un statut diferit, fiind **(a) etimologică** în cazul lui *r* < **lat. l** (*sări* și derivatul *răsări*), dar **(b) analogică** la verbele al căror *r* provine din **lat. r** (adică la seria *părea, cere, pieri*, precum și la verbul special *muri*, unde iotacizarea n-a atins niciodată altă formă decât cea de ind./conj. prez. 1 – și nici pe aceasta complet);

3.2. tipul cu radical în dentală nesonantă (*t, d*), care include un mare număr de verbe aparținând conjugărilor a II-a, a III-a și a IV-a și în cadrul căruia trebuie discutate situațiile cu totul speciale reprezentate de verbele *a bate* (care a fost întotdeauna *complet în afara*

fenomenului iotacizării) și *a putea* (comparabil cu *a muri* prin faptul că singura formă atinsă de iotacizare este cea de ind./conj. prez. 1).

3.3. Raportul dintre vechimea deiotacizării și extensiunea ariilor cu deiotacizare. Paradoxul fenomenului deiotacizării, privit simultan din perspectiva felului în care se prezintă în istoria limbii române și din aceea a situației reflectate în sursele dialectale, constă în faptul că tipul cu radical în dentală nesonantă (vezi 3.2.), care apare cel mai târziu în texte, în afara Banatului, are în prezent cea mai mare extensiune dialectală. Aria în care se păstrează formele primare iotacizate cuprinde sudul Dacoromaniei, așa cum apare și în descrierile tradiționale (vezi 2.), adică Muntenia, Dobrogea (jumătatea sudică) și o bună parte din sudul Transilvaniei, dar se *prelungeste spre vest către Țara Moșilor* (vezi hărțile 4–7) – unde atinge cea mai mare extensiune la formele *râd* (ALRM I, h. 119) și *mă tund* (ALRM I, h. 133), pentru care s-a răspuns cu forme iotacizate în 4 puncte din rețeaua ALR I (93, 94, 98 și 100; vezi harta 3). Fenomenul apare în mod consecvent la toate paradigmele în dentală, cu o distribuție esențial identică la indicativ și conjunctiv: hărțile 3–7 punând în evidență un contur practic identic al ariei conservatoare cu dentală alterată în cele două situații tipice: forma 1 a indicativului și conjunctivului prezent, pe de o parte, și formele 3–6 ale conjunctivului prezent, pe de altă parte.

4. Fenomenul iotacizării în aria vestică a dacoromânei

Interesul cercetării ale cărei rezultate le prezentăm aici l-a constituit situația tipului cu radical în *-n* sau *-r* (pe care îl vom numi **tipul I**) în aria vestică a dacoromânei și în special în *graiurile din Crișana*.

Din tipul cu radical în dentală nesonantă (pe care îl vom numi **tipul II**), singurul caz care pune probleme istorice și dialectale este forma 1 a indicativului/conjunctivului prezent al verbului *a putea*: (*să*) *poê(u)*, ortografiată *поѣю* sau *поѣь* în textele vechi românești redactate în alfabet chirilic; deși atestată în Banat în epoca în care este atestată în mod regulat deiotacizarea la tipul II, această formă are un statut cu totul diferit de al formelor corespunzătoare ale celorlalte verbe cu radical în *-t/-d*.

4.1. Cronologia deiotacizării la tipul II în Banat

Caracteristica textelor vechi românești, cel puțin până la 1700, este absența formelor verbale deiotacizate din textele scrise cu alfabet chirilic (vezi Zamfir 2005, p. 417 și urm., în special 422); forme deiotacizate nu apar în epoca veche a limbii române decât în textele scrise cu alfabet latin, pentru care se admite o proveniență bănățeană (cf. Gheție 1975, p. 306). Singura excepție, notabilă și prin caracterul extrem de timpuriu (cu aproape un secol înainte de cele mai vechi texte românești scrise cu alfabet latin), o constituie *Evangheliarul* slavo-român de la Sibiu, unde apar grafii chirilice pentru forme deiotacizate aparținând unor paradigme cu radical în *-t/-d*; fenomenul este cu atât mai remarcabil, cu cât celălalt text cert bănățean din secolul al XVI-lea, *Palia* de la Orăștie, nu conține decât forme iotacizate ale tipului II (vezi Zamfir 2005, p. 417, nota 1).

Deși recurent în ES, fenomenul deiotacizării nu este consecvent, apărând, în cadrul tipului II, numai la verbele cu radicalul în *-t* (și nici la acestea în mod regulat); alături de: *scoťb* (сѣотѣ) ES 38^r:10 (*Șt de eu* ⚭ *Beelzebub* ~ *dracii*), 16 (*nsa de eu* ⚭ *Dcuwhub* lui *Dumnezeu* ~ *dracii*) și *tremiťb* (трѣмитѣ) 92^r:4-5 de jos (*ĩaca eu* ~ *la voi proroťb*), apar formele iotacizate extrem de stabile în dacoromâna veche, *tremeťb* (трѣмѣць) 28^r:4 de jos (*ĩaca eu* ~ *pre voi ca nește ôi*); 32^v:4-5 (*ĩaca eu* ~ *ĩnľgerulb mĩu*); *se desparťb* (сѣ десѣарѣць) 30^v:1 (*venit-am* ~ *ôm despre tată*); *se nu desparťă* (сѣ нѣ десѣѣарѣць) 70^r:5-6 de jos.

Caracterul izolat pe care îl are ES în privința aspectului iotacizării în cele mai vechi texte românești se limitează la cele 3 forme de ind. prez. 1 (două ale lui *a scoate* și una a lui *a tremite*) transcrise mai sus, deoarece majoritatea covârșitoare o constituie formele cu dentală alterată, atât la indicativ, cât și la conjunctiv; celor 4 forme în *-ť* deja transcrise li se adaugă forme mult mai numeroase în *-dz*, verbele cu radical în *-d* fiind consecvent iotacizate în ES: *se-i ardźă* (сѣи арѣь) 44^v:1; *se audźă* (сѣ аѣь) 40^r:14; 42^r:12; 46^v:11; *se se deșchĩdză* (сѣ сѣ деѣшѣь) 77^r:6-7 de jos; *se-lb piťardźă* (пїарѣь) 36^v:13; *se piťardźă* (пїарѣь) 114^r:6; *se-lb prũndźă* (прũнѣь) 85^r:2 de jos (*svatľb luvară toľb duhovnicĩ*) spre *Ĭsu's cumľb* ~); 104^v:2 de jos; *se vadźă* (сѣ вѣь) ~)

5^v:7-8; 9^v:15; 84^v:15; 88^v:16; 111^r:8 (recurent); *se-șb vândză* (бѣнѣшъ) 67^v:3-4 de jos; *se-lb vândză* (бѣнѣшъ) 105^r:4 de jos; 106^r:5. Așa cum am afirmat deja, deiotacizarea începe să apară ca un fenomen extrem de specific ariei bănățene abia după anul 1600, când este atestată pe scară largă în textele românești scrise în alfabet latin.

4.2. Cazul special al verbului *a putea*

Încă din epoca celor mai vechi texte, verbul *a putea* a avut pretutindeni o situație cu totul aparte între verbele cu radical în *-t* (vezi și Zamfir 2005, p. 419); alături de conjunctivul stabil istoric și dialectal *să poată* (care, neridicând probleme, rămâne în afara prezentei noastre cercetări), paradigma lui conține o formă iotacizată cu totul neobișnuită, [poč(u)], menținută până târziu în texte din diverse arii dialectale (vezi atestările în Zamfir 2005, p. 423–424, 428).

Această formă problematică este singura atestată în ES: *počb* (почь) 25^v:2 (*Au credeți că ~ aceste face*); 110^r:6 de jos (*sau pare fie că eu nu ~ astădzb, așunge cu ruga me pre Tată-miu*); 111^r:3 de jos (*că ~ rasipi besereca lui D<um>nedzeu șb ȱn trei dzile redica-ō-voi*).

După 1600, textele bănățene scrise cu alfabet latin încep să ofere exemple de refacere a dentalei în forma 1 a indicativului și conjunctivului prezent de la *a putea*; rămâne totuși demn de reținut că această refacere este oscilantă în paradigma lui *a putea*, deși generalizată la celelalte verbe cu radical în *-t/-d*. În *Anonymus Caransebesiensis*, de exemplu, alături de forma primară *Pocs. Possum*. AC 112:16 apare *Pot. Possum* 115:1 – în condițiile în care deiotacizarea este un fenomen regulat în AC, cf. Vătășescu, Zamfir 2020, p. 59–60.

4.2.1. Supraviețuirea formei primare *poč(u)* în aria vestică.

Forma 1 cu radical în africată (care prezintă și detaliul fonetic al păstrării pe scară largă a lui *-u* final, potrivit unei trăsături specifice cuvintelor cu radical în palatală, vezi Zamfir 2014 *passim*) s-a menținut până târziu în aria vestică. Grigore Maior, care traduce lat. *possum* numai prin *pot*¹ (vezi 4.2.2.), are forma iotacizată în cadrul altor echi-valări de forme sau sintagme latinești:

¹ Refacerea dentalei în *pot* concordă cu oscilația care există la Grigore Maior între supraviețuirea formelor iotacizate, alături de forme cu dentala refăcută, la

somnus me destituit nu *poci* dormi LCLV 82

neqveo nu *poci* LCLV 169 (scris *ноу*, după cum specifică editorul într-o notă de subsol)

duro re neqve qyum aliqvem accusam nu mă *poci* răbda să nu pârăsc pe cineva LCLV 191

Forma iotacizată avea încă o frecvență extrem de ridicată în epoca Școlii Ardelene; faptul că variația liberă între ea și forma refăcută era nu numai o chestiune de inconsecvență în uz, ci un dublet gramatical recunoscut ca o normă a limbii epocii, se vede din raportul disjunctiv în care apar formele în dicționarul lui Samuil Micu:

Pot, vel Potfu. Potzi, poate, putere, putut, Possum, Qveo, Valeo DVL 403¹:3 de jos

poci RT Ist. 109:4 de jos (*nici astăzi ~* [sic, fără dublarea negației] **să *țiu* măcar o slugă sau o slujnică**); 157:12 (*Cum socotești frate, iată ești slab și nu poți sluji...?*). Și-i răspunse: „Eu **văz** că nu ~, ce cum vei socoti și sfinția ta.”); HR 12:15 (eu însumi nu ~ destul a mă minuna); 44:7 (ci eu cuvintele tuturor nu le ~ aduce înainte,); 48:8 de jos (*dară a îngădui încă nu ~, cum că toată colonia o ar fi trecut în Dachia-cea-Noao*); 73:14 (de două ori: *cât însumi nu mă ~ desbăta, nici ~ judeca, de care an dintru acești doi se tân*); 93:5 de jos (*de-unde cu dreptate ~ închide că numai românii era în anul acesta în Ardeal*); 114:13 de jos (*aci încă nu ~ ști cine au urmat nemișlocit mitropolitului Ulfila*); 145:8 de jos (*Câte s-au întâmplat în anul acesta mai pre scurt și mai chiar nu le ~ scrie*); 194:7 (*Anul acesta ~ zice că e dintră cei mai însemnați ani, pentrucă în anul acesta începe heghira sau fuga lui Mahumed, prorocului turcilor*) etc. (încă 14 ocurențe numai în *Tomul I al Hronicii românilor*); RD 1047:5

verbele cu radical în -t și -d (**audio auz**, ascult 31; **venio în discrimen caz în primejdie** 87; **pervideo privesc**, **văz** 191; **video văz** 268; **exuo regno scoț** din țară 108; **moveo e senatu scoț** din sfat 165; **removeo puî în lături**; **removeo ad officiis scoț** din deregătorie 216 – dar **exaudio aud**, ascult 100; **cado cad** 37; **cado causa pierd** price 37; **abrogo alicui magistratum scot** din deregătorie 10; **amoveo ab officio scot** din deregătorie 22; **vello spiculum scot** săgeata din trup 265 etc.). Fenomenul iotacizării este oscilant și la verbele cu radical în sonantă: **asservo *țiu*** [scris *уіѣ*, după cum indică editorul în notă; pentru faptul că o astfel de grafie redă o formă cu radicalul *țij-* redus la *ți-*, vezi Zamfir 2005, p. 444–445] 29; **attineo *țiu*** [scris *уіѣ*] 31; **recedo ab armis *pui*** armele 217 – dar **seqvor consuetudinem *țin*** obiceaiul 230 etc.

(*De-abia ~ de-ajuns dezvăli vrerea cârtitorului din Hale spre ce scop este alcătuită.*); 1076:2 de jos (*Ce-mi ajută aceea că ~ cânta versuri înfundând coama (părul) în unt acru?*); SA 1126:7 (*Aceasta eu nicedecum nu o ~ dezvăli*; precedat de conjunctivul deiotacizat să *peardă*)

pociu Micu SC 209:1 de jos (*am socotit a le aduce pentru ceva cunoștință a neamului românesc, cu care câtuși de cât să ~ băga neamului românesc la inimă...*); VPB 743:10 (*și eu ~ dumitale pe nume toate căsile să ți le numesc*); 744:5 de jos (*care toate mijlocirile le-am cercat, numai ca să ~ scuti Moskva de intrarea franțozilor într-însa*); NB 761:8 (*Așadară, precum vād eu, zise Napoleon, nu ~ face mai mult nemica.*)

La Budai Deleanu, concurența între *poci(u)* și *pot* este foarte intensă; deși inovația *pot* la persoana I a indicativului și conjunctivului prezent este foarte extinsă (vezi 4.2.2.), forma primară este evident o formă extrem de viabilă, a cărei variantă majoritară este fără -u; varianta cu -u păstrat apare de 3 ori, numai în *Țiganiada* (o dată în *Prolog* și de două ori în versuri):

cu toate aceste nu-mi **pociu** scoate din inimă dorul țării în care m-am născut Țig. 8:8-9

Să-mi dai viers cu vrednice cuvinte, / Ca **să pociu** cânta cum înarmată / Țigănimăa porceasă nainte Țig. 36:3-5 (vs. 392-394)

Eu nice într-un chip nu **pociu** precepe / Ce să învărtește voao pân minte Țig. 59:11-12

Am cercetat în tot feliu **să poci** afla și ceaalaltă parte a poveștii aceștii de obște iubite, dar nu am putut-o afla. Țig. 96:8-9 de jos (nota lui Filologos)

Nu **poci** eu să cred ca să fie dat Vodă locurile cele mai frumoase Țiganilor! Idiot. Țig. 101:3-4 de jos

Eu nu **poci** nicecacum a crede / Că au rămas țara dă tot pustie!... Țig. 384:9-10 (vs. 7429-7430)

Mergi tu sănătos, jupâne, / Că eu nu mai **poci** ș-acum **vād** c-a mele / S-au gătat. TV 470:3-5 (vs. 866-868)

Dar pentru tine tot ce **poci** oi face. TV 511:17 (vs. 1850)

eu zic elu are și, scriind așa, nu **poci** precepe ce va să zică Excerpt. 583:11-12 de jos

Acest cuvânt nu-l **poci** scriere fêlu, căci ar trebuie să grăiesc ꞑꞑꞑꞑ
Excerpt. 606:5-6

atuncea nu le **poci** da alt sfat numa ca să-ș mute aceasta ortografie
care au păzit până acum Tem. 640:6-7 de jos

Cu toate aceste nu **poci** dzice că cuvântul totdeauna este grai. Dasc.
651:7-8 de jos

ca **să poci** băga acele noao cuvinte la a doua parte, adecă la lexiconul
românesc și lătesc. LRN 674:11-13 de jos

ca **să poci** isprăvi și celelalte părți, adecă italieneasca și franțozasca.
LRN 675:18-19

drept aceasta nu **poci** lăsa nepomenit cum că unii dintru străini, prin
această pronunție amegiți fiind ... LRN 690:3-5 de jos

În cursul secolului al XIX-lea, forma primară *poci(u)* continuă să apară în scrierile autorilor din Banat și din diverse părți ale Transilvaniei ca o formă evident foarte puternică în sistemul flexiunii verbale. Din exemplele transcrise mai jos se poate observa că această formă apare adesea, în textele transilvănene, în contextul folosirii altor forme verbale iotacizate (inclusiv de la verbe cu radical în *-t/-d*), ceea ce concordă cu realitatea dialectală descrisă sub 3.3. (vezi și hărțile 4–7), în sensul că sudul Transilvaniei a fost și este o arie aflată, în privința iotacizării (ca și sa multor altor fenomene) în continuarea celei munteneste:

ind. prez. 1 *poci* Econ. c. 132:9 (*Legumile care se fac în grădini sânt foarte de multe fealiuri. Eu despre toate a scrie nu ~, pentru ca se nu mi se prea înmărească cartea*); GBC I 9:7 (scrisoare a lui Aron Florian² din februarie 1838: *și am datorii netăgăduite de a cunoaște starea țării aceia, pe care o ~ afla totdeauna de la domnia-ta.*); 10:20 (idem: *Daca poștești, eu ~ să strâng numerile ce au ieșit atât din Curierul de ambe sexele, cât și din Muzeu, și să ți le trimiț*), 28 (idem: *imi pare dar rău că nu ~ să-ți slujesc acum cu nimic*); 12:15 de jos (idem: *~ zice că Țara Românească întreagă lăcuiește în bordeie, umblă desculță, mănâncă mămligă de mei, ca să îndestuleze luxul aristocrației noastre*); 22:3 (scrisoare a lui

² Aron Florian, a cărui activitate culturală s-a desfășurat în Țara Românească, era originar din Mărginimea Sibiului (cf. *Dicț. lit. rom.* p. 362).

Aron Florian din iunie 1840: *Despre populația Moldovii ~ da aici o idee, iar despre a țării noastre îți însemnez un extract*); 23:18 (idem: *apoi mai, mai că viu la Arpătac, dar nu ~ hotărî încă.*); 25:5 (scrisoare a lui Aron Florian din octombrie 1841: *am cunoscut tendința ce a luat-o acest organ al românilor și nu ~ decât sa-i poftesc noroc.*) etc. (frecvent în scrisorile lui Aron Florian către Barițiu); 104:3 de jos (scrisoare a lui Treboniu Laurian din 1846: *Nu ~ păzi rândul, că am grabă!*); 114:5 (scrisoare a lui Treboniu Laurian din iunie 1846: *Tocmai acum ne curg esamenile; iertați-mă că nu ~ să vă scriu mai lămurit. În săptămâna viitoare vă trimiț și n-ru 5...*); 116:2 de jos (scrisoare a lui Treboniu Laurian din august 1846: *Nu mă ~ destul mira cum el nu știe că la d-ta se află acele cărți !?*); 126:8 de jos (scrisoare a lui Treboniu Laurian din martie 1847: *De la Romanov am primit 60 fl. C. M. (nu ți-am scris și în altă epistolă?), de la ceilalți voi vedea ce ~ primi*); 134:17 (scrisoare a lui Treboniu Laurian din iulie 1847: *Eu încă nu ~ să hotărâsc când o să ies din capitală afară.*), 2 de jos (scrisoare a lui Treboniu Laurian din octombrie 1847: *dacă poștește un schimb cu mine, eu ~ să-i dau Manual de filosofie și Tentamene critice, însă Magazinele nu sânt numai în dispusăciunea mea*); 135:19 (idem: *Nu ~ să crez pre un astfel de om!*); 156:13 (scrisoare a lui Treboniu Laurian din iulie 1849: *Nu ~ să-ți scriu mai multe, cu toate că am să-ți spui o mie.*); 172:24 (scrisoare a lui Treboniu Laurian din martie 1851: *Rucăreanului nu-i ~ face ceea ce poștești, în împregiurările în care mă aflu; spune-i să mă ierte*); 174:10 de jos (scrisoare a aceuiași din aceeași lună: *Vreau să vorbesc cu el, dară așa nu ~ mișca lucrul din loc*); 217:17 de jos (scrisoare a lui Ion Maiorescu din august 1838: *altfel nu-mi ~ închipui grozăveniile acelei revoluții, pe care numai oamenii cei pierduți puteau să le facă*); 218:11 (idem: *Eu însă nu ~ aștepta bine, din cele ce sânt până acum.*); 219:12 de jos (scrisoare a lui Ion Maiorescu din aceeași lună: *Dar avându-le pe toate însemnate, ~, când îmi prisosește vreme, să împlinesc lipsele și să mă îndreptez.*); 227:14 de jos (scrisoare a lui Ion Maiorescu din ianuarie 1839: *Eu singur nu ~ să dau o judecată despre mine*), 8 de jos (idem : *Poate că am și eu a [= individualitatea] mea, dar încă nu ~ să o judec.*) etc. (foarte frecvent în scrisorile lui Ion Maiorescu); GBC VII 31:13 (*Îți scriu să-ți arăt că nu-ți ~ răspunde la nimi[c]a.*); 33:4 de jos (*eu nu-i ~ prevedea vreun viitor ascurat*); 42:22 (*nu-mi ~ ierta cele ce am fost gândit despre tăcerea d-tale.*); 51:16 (*nu ~ reflecta decât că materialul lui Haase e laudat de toți*), 17 (*nici ~ găci că ce noiture va fi introdus fratele Laurian*); 59:4 (*iar pe mijlocitoriul pentru ceste 80 patriotice nu-l ~ găci*); 63:14 de jos (*Nu-ți ~ scrie nimic de pe la noi*); 65:10 de jos (*Ce păcat că nu ~ nici astăzi răspunde la doaă scrisori ale lui*

Treboniu); 71:18 de jos (*Însă acel decret eu numai l-am citit, iar în copie nu-l ~ căpăta*); 96:20 (*mă bucur că-mi ~ lua minute spre a-ți răspunde iară*) etc. (extrem de frecvent la George Barițiu)

conj. prez. 1 *să poci* GBC I 11:27 (scrisoare a lui Aron Florian din aprilie 1838: *o mie de piedici nu mă lasă ca ~ a-ți mulțumi curiozitatea după cum aș dori*), 29 (idem: *până când vremea și alte împrejurări mă vor înlesni ca **să te poci** îndestula*); 51:4 (scrisoare a lui Aron Florian din noiembrie 1844: *pentru ca și eu ~ arăta unde se cuvine și să mă descarc de însărcinarea pusă asupra-mi.*), 5 de jos (scrisoare a lui Aron Florian din decembrie 1844: *să-mi **trimiță** cel puțin revers că a primit acei bani, ca cu acest revers **să mă poci** înfățișa înaintea d-lui Zosima și **să-i cei** și ceilalți 50*), 2 de jos (idem: *și nu-mi trimite nici revers, ca **să-i poci** scoate pe cei rămași*); 211:5 de jos (scrisoare a lui Ion Maiorescu din iunie-iulie 1838: *Ah ! ~ vorbi cu voi p-acolo cu gura, într-alt nu am nădejde.*); 216:2 (scrisoare a lui Ion Maiorescu din august 1838: *Mă **închid** însă în cabinetul meu, ca ~ petrece cel puțin două ceasuri cu mintea mea*), 20 (idem: *De atunci și până astăzi, mai o lună, nu mă iertară trebile ca ~ isprăvi scrisoarea*); 229:10 de jos (scrisoare a lui Ion Maiorescu din februarie 1840: *Rămâne dar pentru semestrul de vară, dar atunci să-m[i] scrii particular, cu 1 1/2 lună înainte, ca **să-ți poci** face prenumărați mai mulți.*); 230:34 (scrisoare a lui Ion Maiorescu din martie 1840: *Apoi nici nu mi-1 descrii tu destul, ca ~ ști ce să judec cu temei despre cele ce-m[i] scrii.*) etc. (foarte frecvent în scrisorile lui Ion Maiorescu); GBC VII 36:2 de jos (*a mă autoriza pe mine prin 2-3 linii, ~ deschide eu adunarea*); 44:7 de jos (*pentru ca **să-l poci** arăta publicului românesc de dincoace*); 51:24 (*pentru ca **să mă poci** îndupleca a-i plăti așa mult*)

Cipariu folosește recurent forma *poci*, într-un mod prețios atât prin atestarea în sine, cât și prin plasarea ei în contextul multor comentarii metalingvistice:

pociu Comp. gr. 28:18 (*după verbele știu și ~, pr. știi cântă, poate dormi [e vorba de folosirea infinitivului]*); 34:27 (*vorbește despre verbele în -ea, între care îl enumeră pe pociu*), 4 de jos (*Potiu se pronunță ca ~*); 45:3 de jos (*de două ori: Numai după știu și ~ rămîne a nepus, pr. știu lucra, ~ venire*)

Este de remarcat coocurența formei *pociu* cu forme deiotacizate ale verbelor cu radical în *-n* – forma primară *pociu*, ocurență de două ori în exemplificarea cazurilor de omitere a lui *a* înaintea infinitivului, fiind precedată de *punând*: *Verbele ce stau în dependență între sine se împreună **punând** pre al doile în infinitiv cu prepus. a, pr. mă tem a veni. Comp. gr. 45:4-5 de jos.*

În prima parte a *Gramatecii*, pe care și-o intitulează *Analitică*, Cipariu îl folosește în mod recurent (grație modalității de a indica verbele prin forma 1 a indicativului prezent și, în mai mică măsură, exemplificării prin apelul la construcții cu această formă) pe *pociu*:

*după verbele **pociu** și **știu**, dacă infinitivul urmează numaidecât, pr. **pociu** veni-re, **știu** scrie-re; sau de nu urmează departe, pr. io **pociu** îndată veni, tu poți frumosu scrie, iar în depărtare mai mare și după ele se cere prepusețiunea a pentru infinitiv, pr. io **pociu** cu toți ceialalți a venire la tine; io **știu** în toate limbele frumos a scrie; însă după usul mai modern, în casurile mai din urmă, în loc de infinitiv se usitează prezenteie cojuntiv, cu particula să înainte, pr. io **pociu** cu toți ceialalți să viu la tine; io **știu** în toate limbele frumosu să scriu etc., de cari însă mai precis are a tracta partea sintetică. Gram. anal. 206:11-18 (de remarcat coocurența cu forma iotacizată viu); pr. **știu** lăudare, **pociu** ținere Gram. anal. 206:23*

Varianța fără *-u* se întâlnește și ea repetat, dar pare minoritară la Cipariu:

*poci Gram. sint. 337:21 de jos (în exemplificarea folosirii lui mai: nu mai ~); 366:14 de jos (Asemene construcțiune vezi și în § următoriu, cu ~ și **știu**.), 13 de jos (§ 105. ~ și **știu**), 12 de jos (Verbele ~ și **știu**, cel de întâi neutru, iar al doilea activ); 367:5 (voi se poate pune înapoia infinitivului și pronomelui, pr. **duce-mă-voi** etc., ceea ce cu ~ și **știu** iarăși nu se poate.); 374:11 de jos (spre complinirea altui verb sau nume în propu-sețiune, pr. ~ **face**), 10 de jos (complementul verbului ~ și al numelui **putere**; urmat de *pociu* cu 6 rânduri mai jos); 375:12 de jos (după formulele ausiliare **aș**, **voi**, **vream**, după verbele ~ și **știu** și după frasea **am ce** sau **nu am ce**); 398:20 (coocurent cu o formă iotacizată: ~ să **viu**)*

Cele două variante coexistă uneori în aceeași porțiune de text, recurența lui *poci* din observațiile referitoare la folosirea infinitivului fiind urmată, la o distanță de câteva rânduri, de:

De la **pociu** se derivă și substantivele **putere**, **putință** și cu negațiune: **neputință** Gram. sint. 367:18-19

La aproape 200 de ani după atestarea formei inovatoare *pot* în *Anonymus Caransebesiensis*, alături de cea primară, aceasta din urmă continuă să existe în Banat, fiind recurentă la Nicolae Stoica de Hațeg – deși minoritară în raport cu inovația care se vede a câștigat foarte mult teren:

pociu Pov. moș. 101:18 de jos (*Au doară că zăuitași tu, zisă el, că eu toate le ~*); 112:18 (*Spune-i chiar că eu făr de ea nimica nu ~ face.*); 116:7 de jos (*Aceăia eu nu o ~ ascunde*); 124:1 de jos (*Și eu nu-ți ~ domnii tale destul a povesti – dar pot în fraza imediat următoare*); 141:21 (*Eu tocma mai puțin mă ~ văita*)

poci Pov. moș. 127:5 (*pentru careă eu lui mai mult drept nu-i ~ da*)

să poci Pov. moș. 132:10 (*Persineto, slohozi-mi păru în jos, să mă pociu sui sus*)

4.2.2. Evoluția inovației *pot* în aria vestică. După atestarea din AC (*Pot. Possum* AC 115:1, în coocurență cu *pocs*, v. mai sus), atestările refacerii analogice a dentalei se înmulțesc în Banat și încep să se întâlnească și în Transilvania – unde prin forma analogică sunt traduse ambele ocurențe ale lui *possum* în *Lexiconul* lui Grigore Maior: **ditius fere non possum mai mult nu pot suferi** LCLV 89; **possum pot** LCLV 195 (deși forma majoritară pe ansamblul dicționarului este *poci*, vezi **4.2.1.**):

Possum. Pot Lex. Mars. 238:13

conj. prez. 1 *să pot* Fog. Cat. 37:6 (*kum jeu cu alci depreuna ku kestigæ szæ pot fi purure*; precedat de *szæ szæ cine* 17:5)

Deși coocurentă cu un număr considerabil de forme primare (vezi **4.2.1.**), forma inovatoare *pot* este net predominantă la Nicolae Stoica, în timp ce la Diaconovici Loga este singura întâlnită:

pot (пoт) DL Ded. IX:7 (*deacă ~ ca profesor cu ȃvățetura și cu șfatul să aduc neamului și patriei mele vreun folos*)

pot Pov. moș. 93:21 (*Eu aicea mai mult nu ~ rămânea.*); 98:27 (*Eu uneori ~ face curând lucrurile mele*); 102:8 (*Această voe bună ~ să v-o opresc*); 109:29 (*atuncea atâta mă înbucură, cât nu ~ spune.*); 119:8 de jos (*că eu pentru patima lor, în așa greă jale, mai mult a răbda și a trăi nu ~*); 124:14 (*cât nu mă ~ mai mult opri de a nu te întrăba*); 125:12 (*că eu mă ~ lăsa în grija ei*); 126:5 (*Călătorește, că eu vād bine că pre tine despre aceăia nu te ~ opri!*), 6 (*Și fiindcă eu nu ~ călători cu tine*), 20 (*deacă eu inima prinșesii mele nu o ~ căpăta*), 7 de jos (*Eu cu adevărat nu mă ~ mai mult opri pre domniia ta... a nu te întreba*); 143:14 (*Vremea ernii friguroase / Îmi pătrunsă-a mele oase. / De frig nu ~ meărge-afară, / Foamea cu tot mă omoară.*)

să pot Pov. moș. 98:29 (*ca să-ți pot cerca răbdarea ta.*); 110:2 (*să mă pot supăra*); 123:27 (*Dă-mi slobozenie ca ~ și să îndrăznesc cavalier domnii tale a mă numi.*); 142:15 de jos (*~ în locul lui a grăi*)

Cât de strânsă era la începutul secolului al XIX-lea concurența dintre forma primară și cea deiotacizată în Banat se poate vedea din tranziții ca:

Și eu nu-ți pociu domnii tale destul a povesti cât fu de minunată. Ceva ce vă pot spune este aceasta, că toate zidurile și păreții erau de aur Pov. moș. 124:1 de jos-125:1

Nu numai în Banat, ci și în Transilvania, forma primară *poci(u)* apare – în ciuda stabilității pe care a păstrat-o până târziu – concurată de forma refăcută *pot*; există texte în care alternanța apare în același pasaj:

Ah! nu pot eu trăi fără tine Țig. 152:5 (vs. 2728)

Am căutat la origihinal, curios de sânt acolo aceste cuvinte, căci socoteam că doară poetul le-au pus din capul său; însă pot asigura că așa află [sic, fără reflexiv] și la origihinal, prostește Țig. 203:7-9 de jos (nota lui Erudițian)

Eu nu pot să vi-l spun aice Țig. 375:14 (vs. 7254)

Deci zisă lui Cârcalos: „Pre-a mea leze [sic], / Arhonda, eu nu te **pot** înțelege... Țig. 322:13-14 (vs. 2093-2094)

precum temèyu nu **pot** scrie temeiu, că ar fire memîș, iară întru altele aș poftire totdeuna să se scrie cu consonantul i mic, precum războiu, gunoiu ... Excerpt. 599:22-25

...iar nu să trebuințează numa înaintea vocalelor; spre exemplu, nu **pot** să scriu **ѣіе, міе, веѣіе**, ci mai vârtos: **ѣіе, міе, веѣіе** Ortogr. 618:15-17

la numele acestea vom trebui să dăm alt articol, fiindcă nici cu **а**, nici cu **ѣ** nu s-ar putea declena, că nu **pot** zice **ѣмѣѣ**, nici **ѣмѣа**, ci, după obicei, numai **ѣмѣѡа** Ortogr. 634:18-21

Că nu **pot** să răspunz alta fără de nevoie Ortogr. 634:1-2 de jos

Însă la aceasta trebuie să fie verbul așa pus, ca din punerea lui **să pot** eu cunoaște ce față lucrează Ortogr. 643:2-4

... cât scriind cu dânsa **pot** să dau cuvânt și pricină pentru ce să scrie fieșcare cuvânt așa Dasc. 657:15-17

Despre provincialismurile celor din Țara Românească nu **pot** să dzic nimica, căci nu am avut prilej a cunoaște mai de aproape dialectul muntenesc. LRN 679:6-8

Căci nu mă **pot** încredința cum că după o bună ortografie să să poată face dintru o consoană și o vocale numa o vocale singură LRN 682:17-19

Astă temă eu nu o **pot** aice răzămă cu alte dovezi LRN 693:7-8

Acum, văzând că ești în neodihnă, nu **pot** să te supăr mai multă vreme cu tăcerea, dacă nu **poci** să-ți aduc vreo mulțumire pozitivă cu scrierea. GBC I 134:13-15 de jos (scrisoare a lui Treboniu Laurian din octombrie 1847)

Trebuie remarcate, de asemenea, cazurile în care forma primară **poci** este coocurentă cu forme deiotacizate ale verbelor cu radical în sonantă, categorie la care iotacizarea a rămas până astăzi extrem de stabilă în aria vestică (vezi mai jos, **5.1.** și **5.2.**):

Atâta poti să-ți spun, că și când ar ști că tu or Augustin Pop etc. mi-ati scris, lucrul acesta tot merge în secret, nu se face confrontare. GBC I 381:13 (scrisoare a lui Ion Maiorescu din decembrie 1854)

4.3. Forma 1 a verbului *a putea* în epoca anchetelor dialectale

4.3.1. Ancheta ALR I. În ciuda vechimii pe care o are forma analogică *pot* în aria vestică, precum și a extensiunii pe care textele ardelenesti și bănățene dovedesc că a căpătat-o din secolul al XVII-lea până în secolul al XIX-lea, situația din graiuri apare sensibil diferită, prezentând un *grad neglijabil de extindere a deiotacizării în afara Moldovei* (vezi harta 8). La întrebarea directă *Nici astăzi, nici mâine nu pot să plec* [1375] din chestionarul ALR I s-a răspuns cu forma iotacizată în cea mai mare parte a Dacoromaniei; singura arie în care predomina masiv forma deiotacizată *pot* era Moldova – în timp ce în Transilvania și Crișana, forma refăcută se vede a fi fost practic necunoscută la data anchetei, iar în Banat, aria tipică a deiotacizării, se păstra forma primară în cea mai mare parte a jumătății sudice. Prezența, într-o proporție considerabilă, a fonetismelor cu *ś/ș* în locul africategi *č* arată că în epoca în care a început să acționeze fricativizarea africategilor (adică aproximativ în a II-a jumătate a secolului al XVIII-lea), forma primară era neafectată de orice tendință de regularizare paradigmatică; caracterul ei arhaic se reflectă și în păstrarea lui *-u* final (asilabic) în cel puțin jumătate din aria cu africata nefricativizată.

O astfel de situație contrastează radical cu traiectoria ascendentă a deiotacizării, reflectată în sursele transilvănene și, mai ales, bănățene începând cu secolul al XVIII-lea; o explicație pentru acest contrast s-ar găsi în variația liberă prezentă în cele mai multe surse, ca indiciu al menținerii formei primare în ciuda avansării inovației; se pare că dubletul „normativ” pe care îl dau anumite surse lingvistice (precum dicționarul lui Samuil Micu, vezi mai sus) corespunde nu unei ezitări de idiolect, ci faptului că româna avea, în acel moment, o pereche de forme pentru exprimarea unei singure valori gramaticale (abstracție făcând de omonimia generală indicativ-conjunctiv). S-ar putea ca inovația deiotacizării să fi avansat mai rapid în limba scrisă, ca manifestare a unui efort conștient de regularizare a paradigmei lui *a putea*, dar să fi afectat într-o măsură mult

mai mică limba vorbită, unde forma [poê(u)] s-a menținut, prin însăși atipicitatea ei în sistemul verbal românesc, ca o relievă neatinsă de tendințele de regularizare morfologică.

4.3.2. Anchetele NALR. Răspunsurile obținute la întrebarea [1921] (vezi harta 9) continuă să reflecte vitalitatea remarcabilă a formei primare (nealterată de alt fenomen în afară de cel regulat al fricativizării africtei) în cea mai mare parte a ariei vestice, unde se vede predominând masiv în Transilvania și în Crișana. În jumătatea sudică a Banatului este, de asemenea, clar predominantă forma iotacizată (cu fricativizare); chiar și acolo unde s-a răspuns cu forma deiotacizată *pot*, aceasta a fost dublată de forma primară – delimitând chiar o arie clară cu variație liberă numai în jumătatea estică a Banatului (sporadic și nespecific în alte arii ale dacoromânei). Forma iotacizată predomină, de asemenea, în estul, centrul și nordul Olteniei (arie care se grupează cu Banatul în privința multor fenomene); singura parte a ariei vestice în care forma deiotacizată *pot* este cvasigenerală este Maramureșul.

4.4. Concluzii privind istoria modificării formei 1 de indicativ și conjunctiv prezent a lui *a putea*

Atât datele oferite de texte, cât și rezultatele anchetelor ALR și NALR, arată că forma de indicativ și conjunctiv prezent 1 a lui *a putea* are un *statut cu totul aparte* în raport cu cel al formelor corespunzătoare ale verbelor în *-t* care intră în domeniul iotacizării. Această evoluție, în cea mai mare parte independentă de evoluția deiotacizării în dialectul dacoromân, se leagă de faptul că paradigma întreagă a lui *a putea* este atipică, fiind, cu excepția formei *poci(u)*, complet în afara iotacizării pe tot parcursul limbii române. În interiorul acestei paradigme atipice, forma 1 *poci(u)* prezintă un surplus de neregularitate fonetică și morfologică, rămânând până astăzi o enigmă etimologică (fiind, alături *arici(u)* < lat. *ērīcius*, al doilea caz de evoluție neregulată a velarei surde urmate de un hiat cu *i*, prin reflexul [ĉ] în locul lui [t] așteptat). Menținerea îndelungată a formei primare *poci(u)* și prezența ei în arii cu deiotacizare generalizată la verbele în *-t* se explică tocmai prin acest caracter extrem de atipic și, ca atare, inasociabil cu alternanțele din alte paradigme.

Din punct de vedere al modului în care conturează ariile dialectale ale formei 1 a lui *a putea*, trebuie reținut că Crișana, care se grupează cu Banatul în privința conjugării verbelor în -t, apare ca o arie extrem de conservatoare prin predominanța masivă a formei primare [poču].

5. Verbele cu radical în sonantă în graiurile dacoromâne vestice

5.1. Verbele cu radical în nazală

Atât materialele rezultate din anchetele ALR (vezi harta 10), dar mai ales cele din anchetele pentru atlasele regionale (unde situația se clarifică grație unei rețele de localități mult mai dense; vezi hărțile 11–13) pun în lumină extensiunea remarcabilă a subtipurilor iotacizate în jumătatea vestică a Dacoromaniei. În NALR, cele două subtipuri iotacizate (tipul primar în *i* (*ʰ*) și tipul depalatalizat în vocală + *ʷ* – rezultat din reducerea lui *i* < *ɨ* sau *ʲ*) ocupă uniform jumătatea vestică a Dacoromaniei, cu excepția părții ei sudice (constituite de Banat, vestul Olteniei și sudul Crișanei), precum și a părții nordice (mult mai reduse), constituite din Maramureș (cu prelungiri sporadice în nordul Transilvaniei).

O problemă specială o prezintă tipul depalatalizat în vocală + *ʷ*, în privința căruia trebuie remarcat caracterul cvasigeneral al lui *viʷ* în aria cu iotacizare (vezi hărțile 12–13); trebuie văzut aici un indiciu că acest subtip nu se explică prin refacerea opoziției 1 / 2 după modelul *scriʷ* / *scriʲ*, ci printr-un fenomen fonetic: acela al reducerii lui [*ɨ*] post-vocalic final de radical, fenomen evident mult mai intens în cazurile în care vocala precedentă era [*i*] – reflectat de evoluția practic generală [fiʲu] (< lat. *filius*) > [fiʷ].

5.2. Verbele cu radical în lichidă

La verbele cu radical în lichidă situația este mai complexă decât la cele cu radical în nazală, dat fiind că aici intră trei tipuri etimologice distincte:

5.2.1. Tipul *saiu* (la care radicalul etimonului latin este în *l* – evoluat la [r] între două vocale, dar la [ʀ] atunci când vocala următoare era un *i* în hiat) este absolut paralel cu *țiju*, reducerile sonantelor muiate la [*ɨ*] fiind aproape perfect paralele în dacoromână. Acest para-

lelism istoric se reflectă în faptul că ariile dialectale ale diverselor variante morfologice se suprapun aproape perfect (vezi harta 14) cu cele ale variantelor corespunzătoare ale verbelor în *-n*.

5.2.2. Tipul *pieju* este un tip *analogic* în română (vezi mai jos), deoarece reflexul regulat al lui *r* latin urmat de vocală palatală în hiat este [rju] atunci când vocala următoare este labială (dovadă regularitatea derivatelor în *-arju* < lat. *-ārius* / *-ārium* în limba română veche) și [re] (cu *depalatalizare*) atunci când vocala următoare este *a* sau *e* (dovadă, de asemenea, tipurile absolut regulate *cărare* < lat. *car-rāria* și *aręate* < *arietem*). Statutul istoric diferit al lui *pieju* în raport cu *săju* concordă cu faptul că aria iotacizării este mult mai redusă la cel dintâi (vezi harta 15), tipul iotacizat lipsind din aria cea mai conservatoare (Muntenia), dar păstrându-se ca un tip secundar arhaic în jumătatea sudică a Transilvaniei și jumătatea nordică a Crișanei, cu prelungiri în Oaș și, pe alocuri, în Oltenia și Moldova.

5.2.3. Tipul *morju* este un tip primar și etimologic (vezi cele spuse mai sus despre evoluția lat. *r + i + o / u*), păstrat în ceea ce se definește ca o *arie specifică a arhaismelor fonetice*, adică în jumătatea sudică a Transilvaniei și jumătatea nordică a Crișanei, cu prelungiri în Oaș – întâlnindu-se sporadic și prin jumătatea vestică a Olteniei (vezi harta 16). La fel ca *poĉ(u)* (vezi 4.2.), *morju* a fost întotdeauna în dacoromână o formă izolată în paradigma *sa* – care, spre deosebire de lat. *pereō*, *perīre* (cu care ar fi fost de așteptat să evolueze convergent), nu a avut niciodată în română iotacizare, formele 3–6 ale conjunctivului prezent fiind pretutindeni în *-ră* (vezi Zamfir 2005, p. 472, 481, 490).

6. Formele atipice *poĉu* și *morju* în graiurile dacoromâne

Distribuția geografică a formelor primare *poĉu* și *moriu* reflectă o *diferențiere clară* față de distribuția geografică a celor două tipuri de iotacizare cu care sunt asociabile prin structura fonetică a radicalului, în sensul că aria cea mai conservatoare în privința iotacizării (Muntenia) nu este o arie cu conservare uniformă a acestor două *arhaisme atipice*. După rezultatele anchetelor ALR I, aria *compactă* cu *poĉ(u)* / *poș(u)* este Crișana, în timp ce Muntenia se prezintă ca o arie în care forma inovatoare *pot* apare cu o frecvență considerabilă în partea sudică și vestică (vezi harta 8).

Rezultatele anchetelor regionale arată forma *morî* / *morîʷ* ca predominantă în cea mai mare parte a Transilvaniei (fără partea nordică și estică), cu prelungiri în centrul și nordul Crișanei și în Oaș – pe când în Muntenia forma *morî* / *morîʷ* este net minoritară, acoperind o fâșie îngustă din vestul regiunii (doar 13 localități din totalul de 200, câte are rețeaua muntenească din ALRR. Muntenia și Dobrogea; vezi harta 17). Această „inversare” a ariilor tipice ale iotacizării arată că formele atipice morfologic (în sensul de excepționale în paradigmele lor, care nu cunosc iotacizarea) nu sunt reprezentative pentru Muntenia, care este o arie conservatoare a iotacizării sistematice; ele se conservă în arii conservatoare din afara Munteniei, într-un mod care ar putea fi asemănat cu păstrarea relicvelor lexicale.

7. Concluzii privind istoria fenomenelor de iotacizare și deiotacizare în limba română

Pe baza aspectelor istorice și dialectale pe care le-am discutat în paragrafele precedente, putem stabili că fenomenul care ține propriu-zis de istoria limbii *române* – încadrându-se în rândul fenomenelor care s-au produs în faza atestată și care pot fi urmărite în texte – este acela al *deiotacizării*. Ținând seama de evoluțiile istorice reflectate în textele vechi românești și, în mod indirect, în graiurile dacoromâne (la care se pot adăuga spre comparație și dialectele românești sud-dunărene), putem spune cu fermitate că *iotacizarea este un fenomen anteromânesc*.

Înțelegând iotacizarea în sensul ei cel mai larg, de complex de modificări produse în paradigmele verbale latine în care apărea un *i* / *e* în hiat (devenit iot) între consoana de la finala temei de infinitiv prezent și altă vocală (*o* la indicativ prezent, respectiv *a* la conjunctiv prezent) – cf. Pop 1952/1966 –, fenomenul modificărilor analogice ale paradigmelor verbale s-a petrecut în mod evident în *latina dunăreană* într-o *fază foarte timpurie, înainte de transformările general romanice ale anumitor serii consonantice înainte de iot*, deoarece o dată produse aceste alterări, tipurile morfo-fonetice cu infix palatal nu ar mai fi putut fi asociate cu tipurile corespunzătoare fără infix (vezi mai jos).

7.1. Paradigme care nu participă la iotacizare în română

Dintre paradigmele latine care aveau infix palatal (*i*) între consoana de la finala radicalului și desinență, au rămas întotdeauna în afara iotacizării:

- **paradigmele în velară**, unde tipul *facio* a fost modelat după tipul *dico*, așa încât *facio* > **facio* > rom. *fac(u)*, iar *faciunt* > **facunt* > rom. *fac(u)*; la persoana a III-a a conjunctivului, de asemenea, *facia(n)t* > **faca(n)t* > rom. *facă*.

- **paradigmele în fricativă dentală (s)**, unde tipul *exeo* a fost modelat după tipul *texo*, așa încât *exeo* > **exo* > rom. *ies(u)*, *exeunt* > **exunt* > rom. *ies(u)*, iar *exea(n)t* > **exa(n)t* > rom. *iasă*.

7.2. Paradigme care au iotacizare în română

Paradigmele românești care cunosc iotacizarea sunt rezultatul unor modificări produse în două direcții opuse (în sensurile că un tip l-a influențat pe celălalt într-un punct al paradigmei, dar a fost modelat după el în alt punct); intersectarea influențelor modificatoare face ca toate paradigmele iotacizate să piardă omonimia specifică 1–6.

7.2.1. Paradigmele în oclisivă dentală (t, d). În aceste paradigme, prima direcție modificatoare este de la tipurile cu infix palatal asupra celor fără infix și afectează persoana I sg. a indicativului și conjunctivului prezent și persoana a III-a sg. și pl. a conjunctivului prezent, unde apare un *infix palatal neetimologic*:

- tipul *credo* a fost modelat după tipul *uideo*, așa încât *credo* > **credeo* > rom. *cre(d)z(u)*, iar *creda(n)t* > **credea(n)t* > rom. *crea(d)ză*

Direcția a doua, în schimb, se manifestă numai la persoana a III-a plural a indicativului prezent, unde tipurile *audio*, *sentio* au fost modificate după tipurile *credo*, *mitto*, adică au pierdut infixul palatal:

- *audiunt* > **audunt* > rom. *aud(u)*; *sentiunt* > **sentunt* > rom. *simt(u)*

7.2.2. Paradigmele în sonantă dentală

7.2.2.1. Paradigmele cu radical în nazală. La fel ca în cazul descris sub 7.2.1., prima influență modificatoare a fost de la tipurile cu infix palatal către cele fără infix, ducând la formele iotacizate:

- tipul *pono* a fost modelat după tipul *teneo*, așa încât *pono* > **poneo* > rom. *puîu* > *puî(u)*, iar *pona(n)t* > **ponea(n)t* > rom. *puîe* > *puje*

A doua influență este de la tipurile fără infix asupra tipurilor cu infix și se manifestă la persoana a III-a plural a indicativului prezent:

- tipul *uenio* a fost modificat după tipul *pono*, așa încât *ueniunt* > **uenunt* > rom. *vin(u)*

7.2.2.2. Paradigmele cu radical în lichidă

7.2.2.2.1. **Paradigmele în l.** Acest tip este reprezentat de un singur verb în română, *a sări* < *salīre*; fiind un verb de conjugarea a IV-a, deci cu infix palatal etimologic, toate formele iotacizate sunt rezultatul unei evoluții fonetice regulate a formelor latine clasice. Singura modificare analogică s-a produs la persoana a III-a pl. a indicativului prezent, unde s-a pierdut infixul palatal:

- tipul *salio* a fost modificat după tipul *molo*, așa încât *saliunt* > **salunt* > rom. *sar(u)*

7.2.2.2.2. Paradigmele în r

- tipul *quaero* a fost modelat după tipul *pereo*, așa încât *quaro* > **quaereo* > rom. *cerîu*, iar *quaera(n)t* > **quaerea(n)t* > rom. *ceare* (tip atestat excepțional la conjunctiv în româna veche, cf. Zamfir 2005, p. 469, 475, 485)

- tipul *pereo* a fost modificat după tipul *quaero*, așa încât *pereunt* > **perunt* > rom. *pier(u)*

7.3. Paradigmele latine cu infix labial

Absența iotacizării la verbele în *-t* care au avut *infix labial* în latină (*battuere*, *futuere*) constituie o dovadă extrem de puternică pentru plasarea tuturor analogiilor din care au rezultat forme iotacizate într-o *fază extrem de timpurie* (înainte de căderea infixului labial, care este un fenomen panroman; cf. REW 996, 3622).

Absența iotacizării la verbul *a putea* (în afara formei complet atipice *poću*) constituie, la rândul ei, o dovadă că paradigma refăcută (**potēre* / **potere* după REW 6682) trebuie să fie rezultatul unei reduceri similare cu cea din *battuere* > *battere* și că va fi fost creată prin regularizarea temei perfectului *potui-*, ceea ce ar fi dat un **potuere* >

potere* (potēre* dacă se ține seama de caracteristicile conjugării în toată Romania, care implică o temă în *ē*).

Singura formă care rămâne în continuare o enigmă fonetică și morfologică este forma 1 *poĉ(u)* – o formă care, așa cum dovedește ir. *poc* (ALR I [1375]) a fost română comună și care, la fel ca dr. *poĉ(u)*, trebuie să fi fost viabilă în istroromână, deoarece refacerea sub forma *poc* este lipsită de orice legătură cu caracteristicile generale ale deiota-cizării: ea urmează un model absolut străin de flexiunea lui *a putea*, cel al alternanțelor de la verbele în velară: oclusivă velară în poziție „dură” / africată prepalatală în poziție „moale”.

ABREVIERI BIBLIOGRAFICE. SIGLE

a) Surse

- AC = *Dictionarium Valachico-Latinum* (Anonymus Caransebesiensis), c. 1650: am folosit fotocopia din ediția *Dictionarium Valachico-Latinum. Primul dicționar al limbii române*. Studiu introductiv, ediție, indici și glosar de Gh. Chivu, Editura Academiei Române, București, 2008.
- Comp. gr. = Timotei Cipariu, *Compendiu de gramateca limbei române*, în *Opere*, II, Ediție îngrijită de Carmen-Gabriela Pamfil, Introducere de Mioara Avram, București, Editura Academiei Române, 1992, p. 2–70.
- Dasc. = Ion Budai Deleanu, *Dascalul românesc pentru temeuriile gramaticii românești*, în *Opere. Țiganiada. Trei viteji. Scrieri lingvistice. Scrieri istorice. Traduceri*, Ediție îngrijită, cronologie, note și comentarii, glosar și repere critice de Gheorghe Chivu și Eugen Pavel. Studiu introductiv de Eugen Simion, Academia Română, București, Fundația Națională pentru Știință și Artă, 2011, p. 644–667.
- DL = *Grammatica Rōmanescă pentru Țdreptarea tinerilor. Acum Țtăă ȃară lucrată prin Constantin Diaconoviĉ Lōga...*, Buda, 1822.
- DVL = Samuelis Klein *Dictionarium Valachico-Latinum*, [ediție de] Gáldi László, Budapest, 1944.
- ES = *Evangheliarul slavo-român de la Sibiu (1551–1553)*; fotocopie precedată de Studiu introductiv filologic de acad. E. Petrovici, Studiu introductiv istoric de L. Demény, Editura Academiei, București, 1971.
- Econ. c. = Gheorghe Șincal, *Povățuire cătră economia de câmp pentru folosul școalelor românești celor din Țeara Ungurească [...]* La Buda, în *crăiasca tipografie a Universității ungurești, 1806*, în ȘA, IV, p. 127–141.
- Excerpt. = Ion Budai Deleanu, *Excerptum ex capitae secundo operis mei...*, în *Opere* (vezi Dasc.), p. 575–608.

Fog. Cat. = CATECHISMVS. *Atsaja ej atsaja. Summa szau meduha a ulujtej si a kredinciej Christinaskæ, kuprinsze en Entreberi si Reszpunszuri szkurtae* [...], studio Stephani Fogarasi [...], Anno 1647 [...], în Fogarasi István Kátéja, [editat de] Tamás Lajos, Cluj, 1942; am notat pagina și rândul ediției originale, date în facsimil de editor.

GBC = *George Bariț și contemporanii săi*. Ediție de Ștefan Pascu, Iosif Pervain, Ioan Chindriș și Titus Moraru, Coordonatori Ștefan Pascu și Iosif Pervain. Vol. I. *Correspondență primită de la Aron Florian, August Treboniu Laurian și Ioan Maiorescu*, București, Editura Minerva, 1973; Vol. VII. *Correspondență trimisă*, București, Editura Minerva, 1985.

Gram. anal. = Timotei Cipariu, *Gramateca limbei române. Partea I. Analitică*, în Cipariu, *Opere*, II (vezi *Comp. gr.*), p. 71–257.

Gram. sint. = Timotei Cipariu, *Gramateca limbei române. Partea a II-a. Sintetică*, în *Opere*, II (vezi *Comp. gr.*), p. 258–432.

HR = Gheorghe Șincai, *Opere*, I, *Hronica românilor, Tom I*, Ediție îngrijită și Studiu asupra limbii de Florea Fugariu, Prefață și Note de Manole Neagoe, București, Editura pentru Literatură, 1967.

LCLV = Grigore Maior, *Lexicon Compendiarium Latino-Valachicum*, ediție de Alin-Mihai Gherman, Roma, 1993; am trimis la pagina textului original, indicată de autor în ediție.

Lex. Mars. = Dr. Carlo Tagliavini, *Il „Lexicon Marsilianum”*. *Dizionario latino-rumeno-ungherese del sec. XVII*. Studio filologico e testo. București, Cultura Națională, 1930.

LRN = Ion Budai Deleanu, *Lexicon românesc-nemțesc*, în *Opere* (vezi *Dasc.*), p. 668–629.

Micu SC = Samuil Micu, *Scurtă cunoștință a istoriei românilor*, c. 1792–1798, ȘA, I, p. 189–211.

NB = *Napoleon Bonaparte, ce au fost și ce iaste*, traducere de Ioan Teodorovici-Nica, Buda, 1815, în ȘA, I, p. 747–764.

Ortogr. = Ion Budai Deleanu, *Teoria ortografiei românești cu slove lătinești*, în *Opere* (vezi *Dasc.*), p. 609–615.

Pov. moș. = Nicolae Stoica de Hațeg, *Povești moșăști, scolarilor rumânești*, în *Scrieri*, Ediție întocmită de Damaschin Mioc și Costin Feneșan, Timișoara, Editura Facla, 1984.

RD = Damaschin Bojincă, *Răspundere dezgurzătoare la Cărtirea cea în Hale, în anul 1823...*, Buda, 1828, în ȘA, I, p. 1033–1082.

RT Ist. = Radu Tempea, *Istoria sfintei besereci a Șcheilor Brașovului* [c. 1716–1742], Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice de nume, glosar, note de Octavian Șchiau și Livia Bot, București, Editura pentru Literatură, 1969.

SA = Teodor Aron, *Scurtă apendice la Istoria lui Petru Maior*, Buda, 1828, în ȘA, I, p. 1083–1128.

ȘA = *Școala Ardeleană*, Antologie de texte alcătuită și coordonată de Eugen Pavel. Prefață de Eugen Simion, vol. I, *Scrieri istorice*; vol. IV *Scrieri didactice și*

instructive. Repere critice. Glosar. Indice de autori. Traducători și opere antologate, București, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, Muzeul Național al Literaturii Române, 2018.

Tem. = Ion Budai Deleanu, *Temeiurile gramaticii românești*, în *Opere* (vezi Dasc.) p. 616–643.

TV = Ion Budai Deleanu, *Trei viteji*, în *Opere* (vezi Dasc.), p. 431–528.

Țig. = Ion Budai Deleanu, *Țiganiada*, în *Opere* (vezi Dasc.), p. 3–430.

VPB = *Vreadnica de pomenire biruință, ce în vreama noastră s-au făcut...*, traducere de Ioan Teodorovici-Nica, Buda, 1815, în ȘA, I, p. 735–746.

b) Atlase și dicționare

ALR I = Sever Pop, *Atlasul lingvistic român. Partea I*, vol. I, *Părțile corpului omenesc și boalele lui*, Muzeul Limbii Române, Cluj, 1938; Material inedit pentru chestiunile [1375] *Pot* și [2063] *Rămân*, aflat în arhiva Institutului de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu” al Academiei Române.

ALRM I = Sever Pop, *Micul Atlas lingvistic român. Partea I*, vol. I. *Părțile corpului omenesc și boalele lui*, Muzeul Limbii Române, Cluj, 1938; vol. II. *Familia, Nașterea, Botezul, Copilăria, Nunta, Moartea*, Muzeul Limbii Române – Otto Harrassovitz, Cluj-Napoca – Leipzig, 1942.

ALRR–Banat = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Banat*, vol. VI, Partea I *Material lingvistic necartografiat*, de Eugen Beltechi, Ioan Faiciuc, Nicolae Mocanu (coordonator), Cosmina-Maria Berindei, Doina Grecu, Veronica Ana Vlasin, Editura Academiei Române, București (sub tipar).

ALRR–Maramureș = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Maramureș*, vol. IV, de Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionel Stan, Editura Academiei Române, București, 1997.

ALRR–Muntenia și Dobrogea = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Muntenia și Dobrogea*, vol. VI, de Teofil Teaha, Nicolae Saramandu, Bogdan Marinescu, editori: Nicolae Saramandu și Manuela Nevaci, București, Editura Academiei Române, 2021.

ALRR–Transilvania = *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Transilvania*, vol. VI, de Viorel Bidian, Dumitru Loșonți, Rozalia Colciar, Grigore Rusu, Veronica Ana Vlasin, București, Editura Academiei Române (în curs de apariție).

Dict. lit. rom. = *Dicționarul literaturii române până la 1900*, București, Editura Academiei, 1979.

NALR–Crișana = *Noul Atlas lingvistic român. Crișana*, vol. V, de Dorin Uritescu (coord.), Ionel Stan și Gabriela Violeta Adam, Veronica Ana Vlasin, Editura Academiei Române, București, Editura Academiei Române (sub tipar).

NALR–Oltenia = *Noul Atlas lingvistic român pe regiuni. Oltenia*, vol. V, de Teofil Teaha, Ion Ionică, Valeriu Rusu, București, Editura Academiei Române, 1984.

REW = W. Meyer-Lübke, *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, Carl Winter, 1936.

c) Bibliografie

- Gheție 1975 = I. Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, Editura Academiei Române, 1975.
- Pop 1952/1966 = Sever Pop, *La iotacisation dans les verbes roumains*, în *Recueil posthume de linguistique et dialectologie*, Roma, 1966, p. 281–315.
- Vătășescu, Zamfir 2020 = Cătălina Vătășescu, Dana-Mihaela Zamfir, *Denumiri pentru Simbolul credinței în română și în albaneză (Cu privire specială asupra originii substantivului **crez** în limba română)*, în *Limbă și cultură în sud-estul Europei. Actele colocviului româno-bulgar, București, 5 iunie 2018. Langue et culture dans le sud-est de l'Europe. Actes du colloque roumain-bulgare, Bucarest, le 5 juin 2018*, Sub coordonarea / Sous la coordination de: Simona Nicolae, Lora Taseva, Cătălina Vătășescu, Dana-Mihaela Zamfir, Editura Academiei Române, București, 2020.
- Zamfir 2005 = Dana-Mihaela Zamfir, *Morfologia verbului în dacoromâna veche (secolele al XVI-lea-al XVII-lea)*, București, Editura Academiei Române, 2005.
- Zamfir 2014 = Dana-Mihaela Zamfir, *În legătură cu istoria amuțirii lui -u final. Despre rezistența în timp și despre difuziunea dialectală a tipurilor fonetice **puiu**, **ochiu** și **ariciu***, în *Lucrările celui de-al XV-lea Simpozion Internațional de Dialectologie (Cluj-Napoca, 13–14 septembrie 2012)*, Cluj-Napoca, Editurile Argonaut & Scriptor, p. 313–362.

ON THE STAGES OF THE IOTACIZATION
IN CRIȘANA'S LOCAL IDIOMS. WITH A SPECIAL REGARD
TO THE VITALITY OF THE FORM *POCI(U)* 'I CAN'

(Abstract)

Notwithstanding its risking an appearance of commonplace and repetition, our research is a synthesis of the essential historical directions, as well as the specific dialectal configurations of the verbal forms belonging to the phenomenon called „iotacization”; it follows in particular the history of the most atypical form of the whole domain, i.e. (*să*) *poci(u)* „(that) I can”, in order to highlight the association of irregular features on three completely different levels: phonetic (atypical evolution of Latin [t] followed by an [e] / [i] which became yod), morphological (atypical evolution compared to other paradigms with iotacization) and dialectal („reversed” dialectal distribution of iotacized forms, i.e. absence of the latter in the area which preserves regular iotacized paradigms).

Having performed this historical insight in a phenomenon too easily supposed to be a multiple chain of symmetric developments, we have managed to establish the conservation status of iotacization in a dialectal area – (north-)western Romania

– which is not commonly regarded as a conservative one from this point of view. On the other hand, we have proposed a pattern of morpho-phonetic changes in Late Latin, as a chronologically requisite mechanism leading to the oldest forms attested in Romanian.

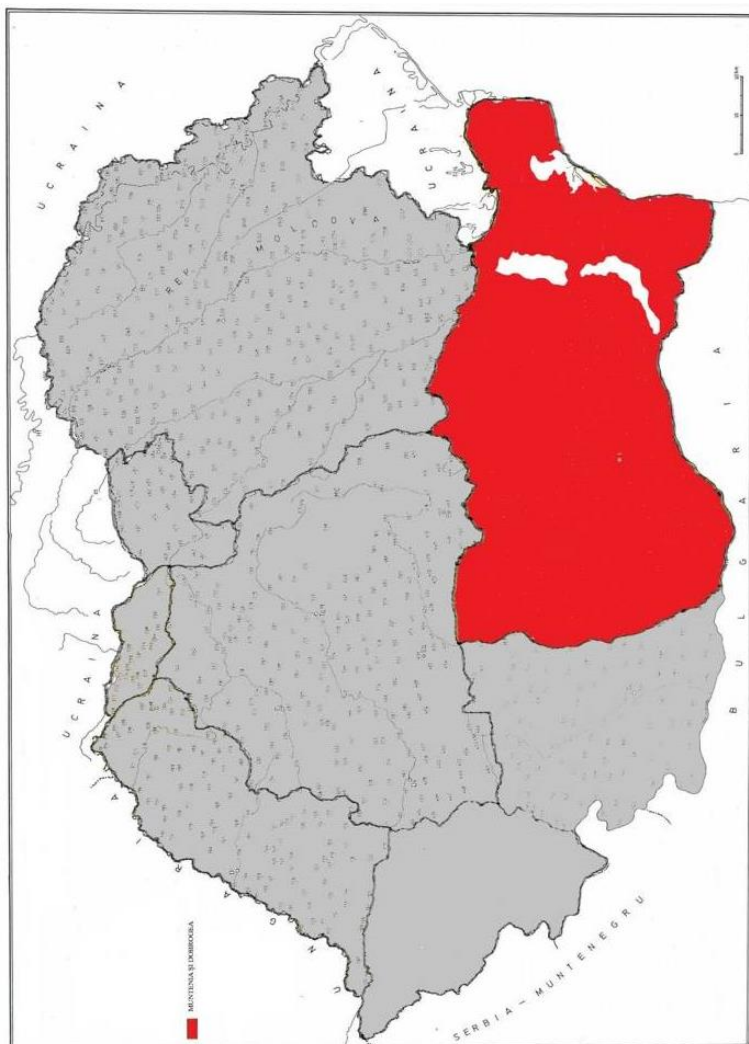
CUVINTE-CHEIE: *iotacizare, verbe în dentală sonantă, verbe în dentală nesonantă, infix palatal, analogii, arii dialectale.*

KEYWORDS: *iotacization, verbs in sonant dental, verbs in non-sonant dental, palatal infix, analogies, dialectal areas.*

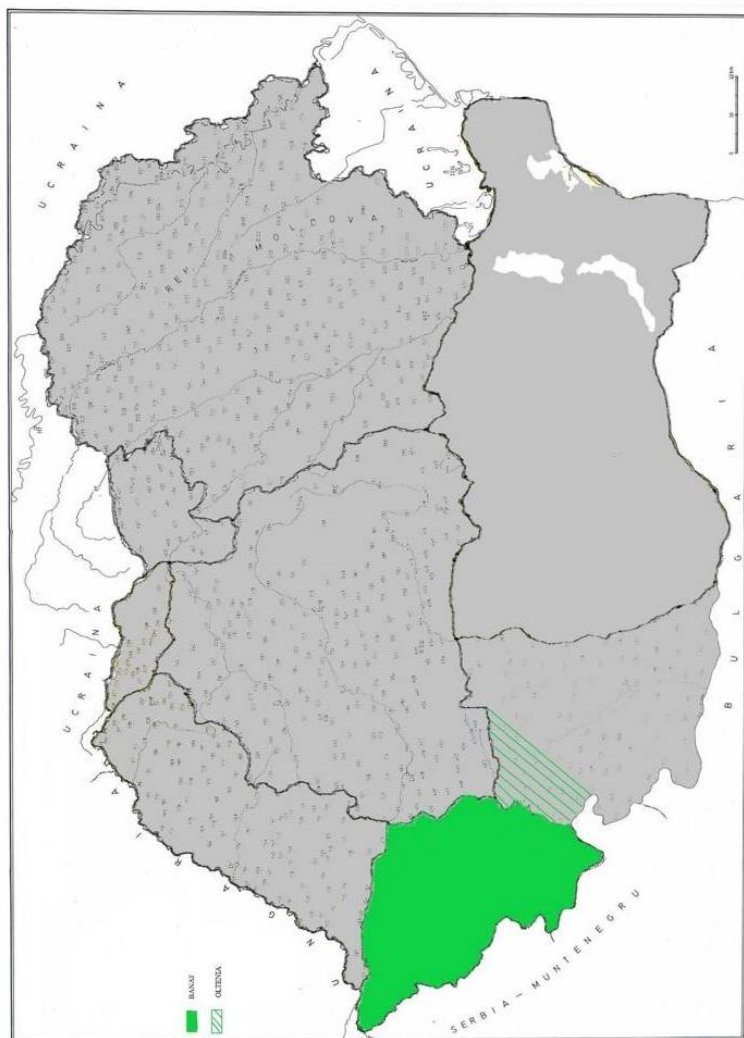
*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti”
al Academiei Române
Calea 13 Septembrie, nr. 13, București 050711
danamihaela.zamfir@gmail.com*

*Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu”
al Academiei Române
Str. E. Racoviță, nr. 19–21, Cluj-Napoca 400165
veronica.vlasin@acad-cj.ro
gabriela.adam@cad-cj.ro*

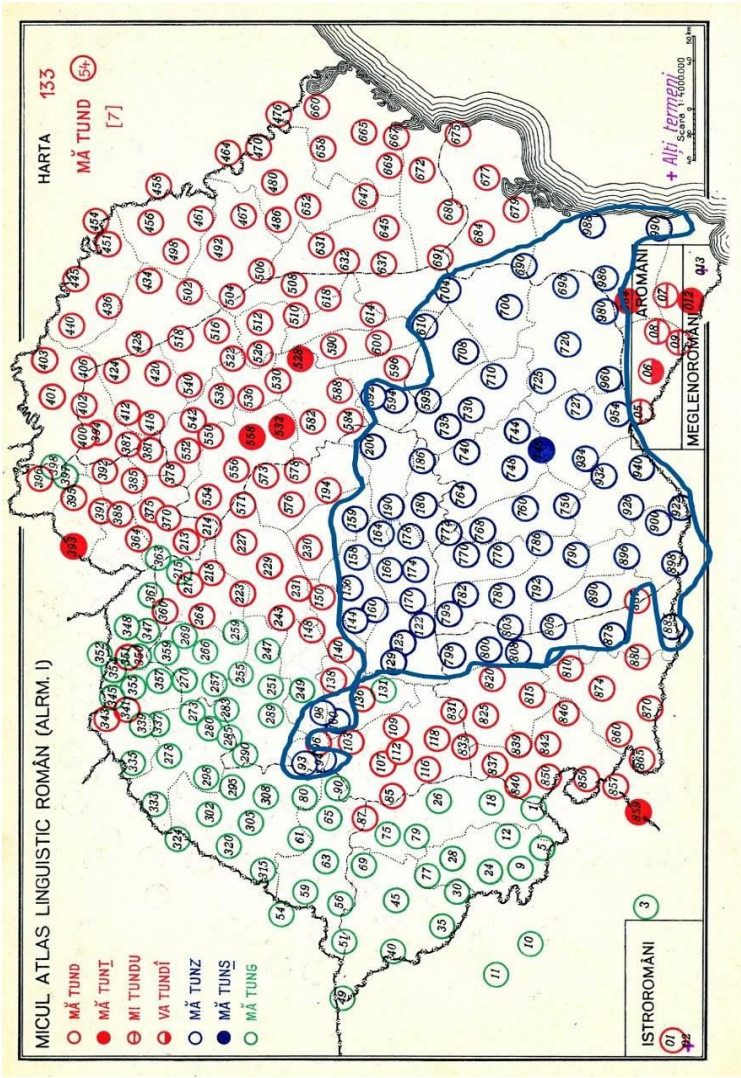
ANEXE

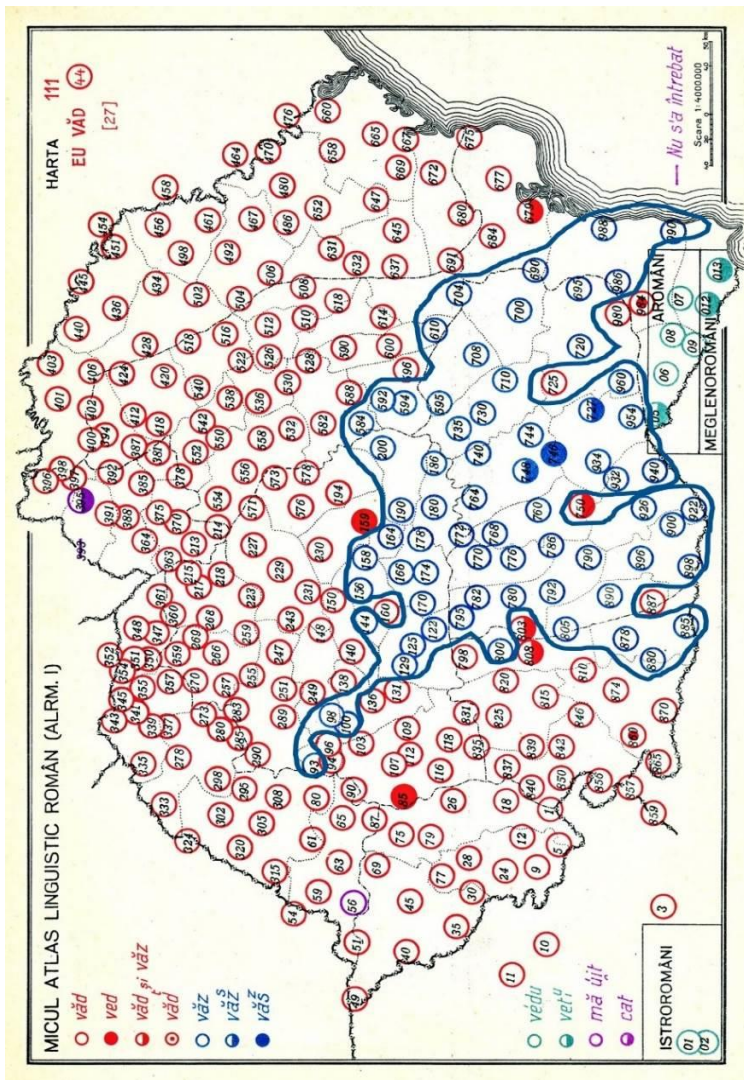
Harta 1

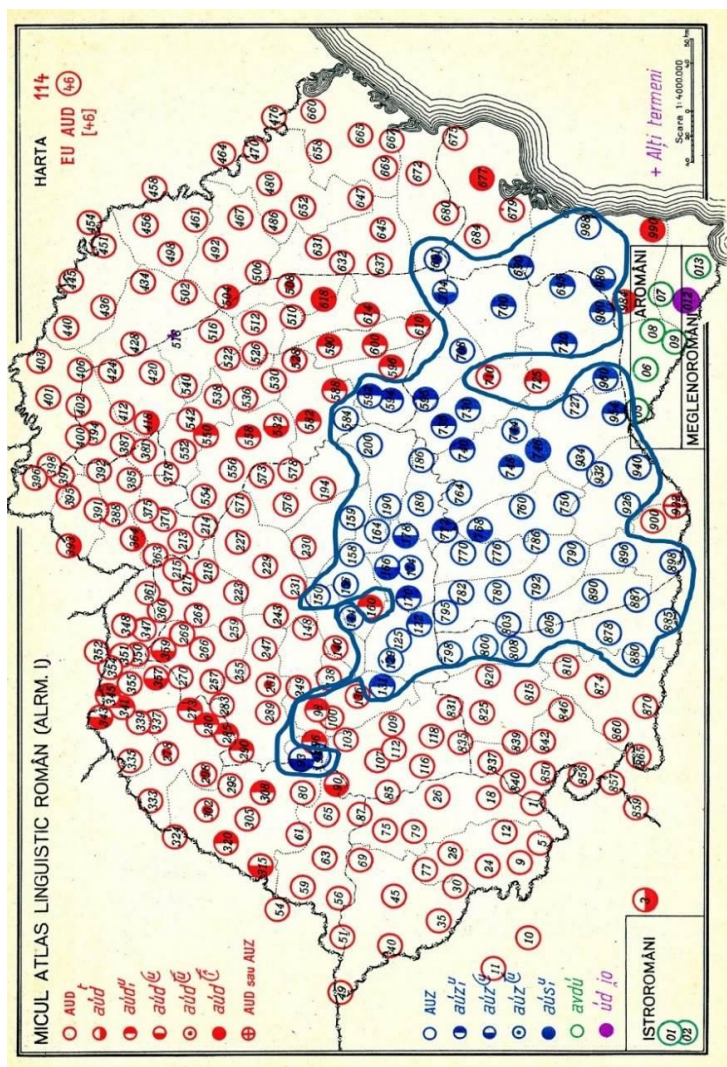
Harta 2

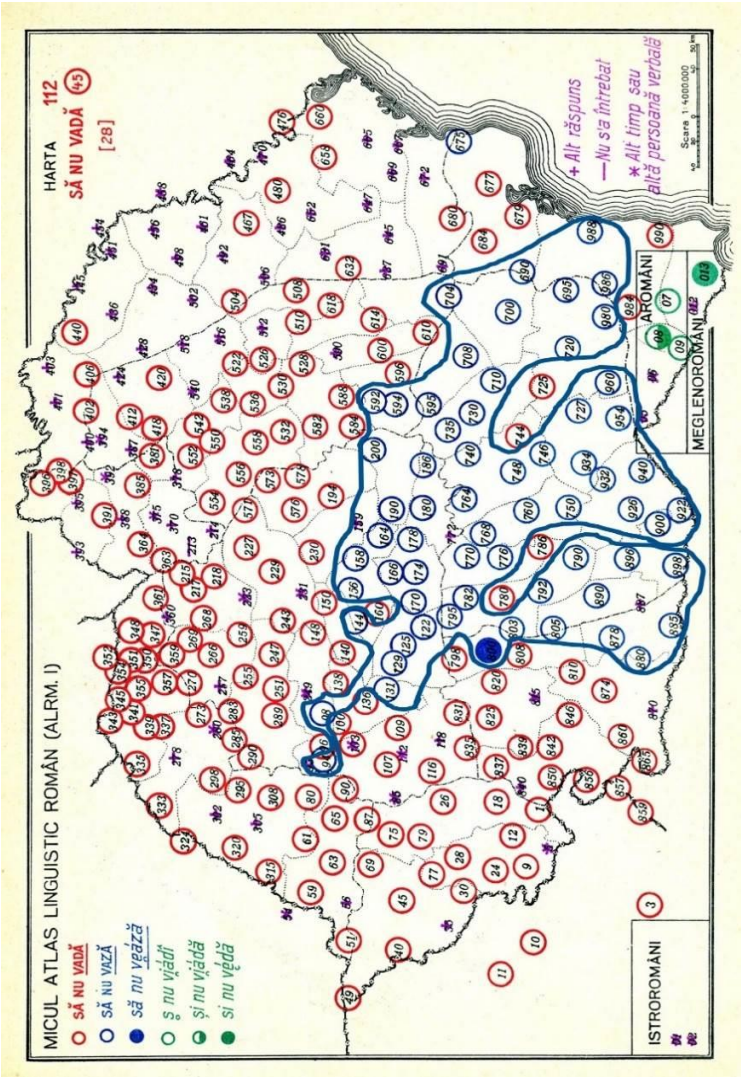
Harta 4

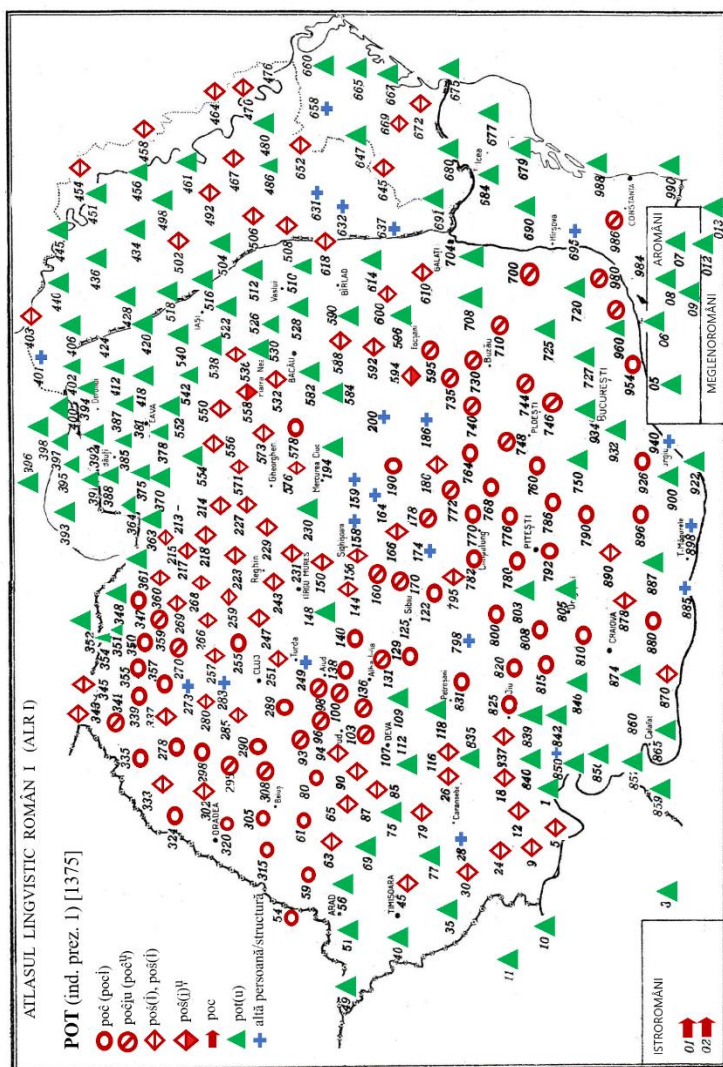
Harta 5

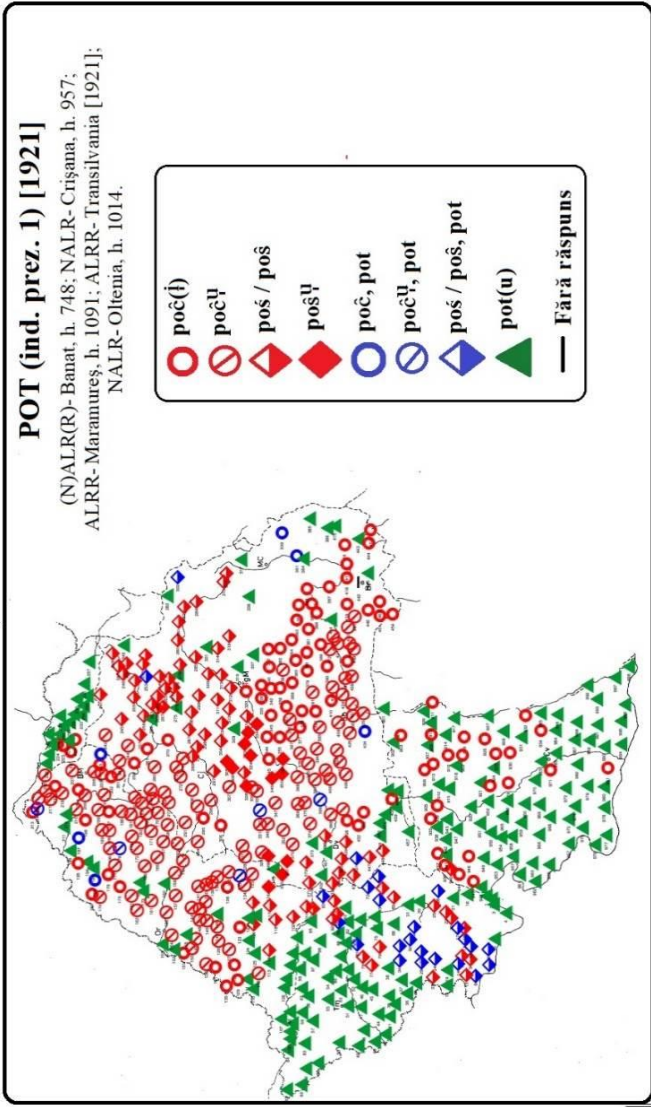
Harta 6

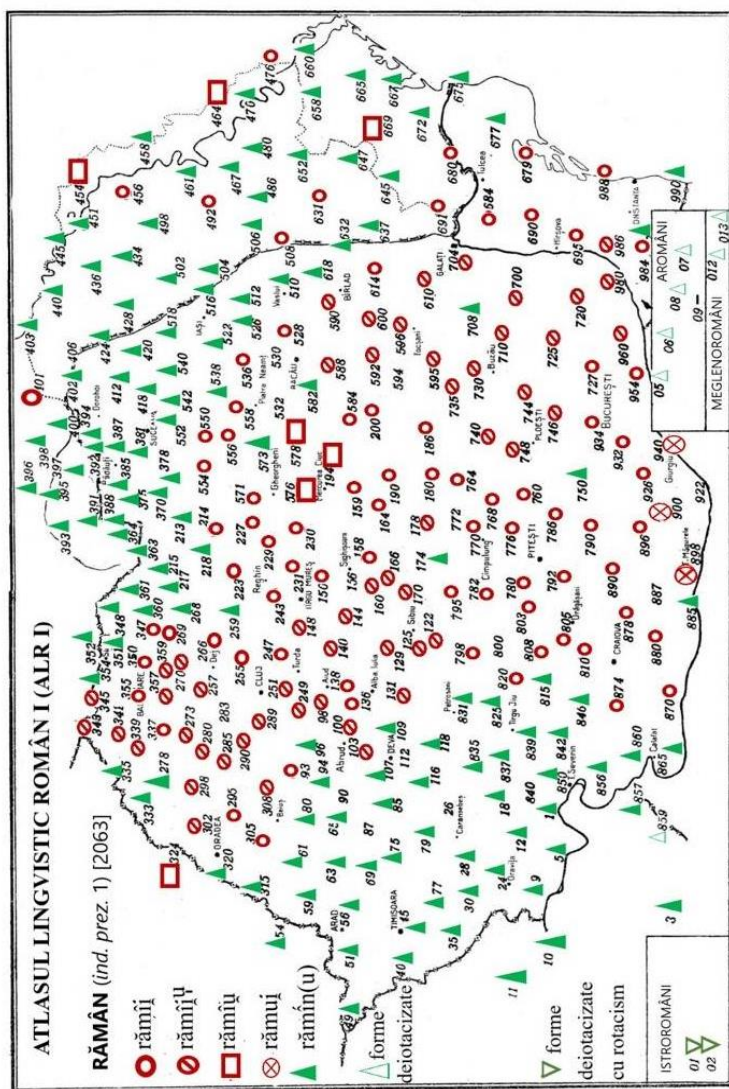
Harta 7

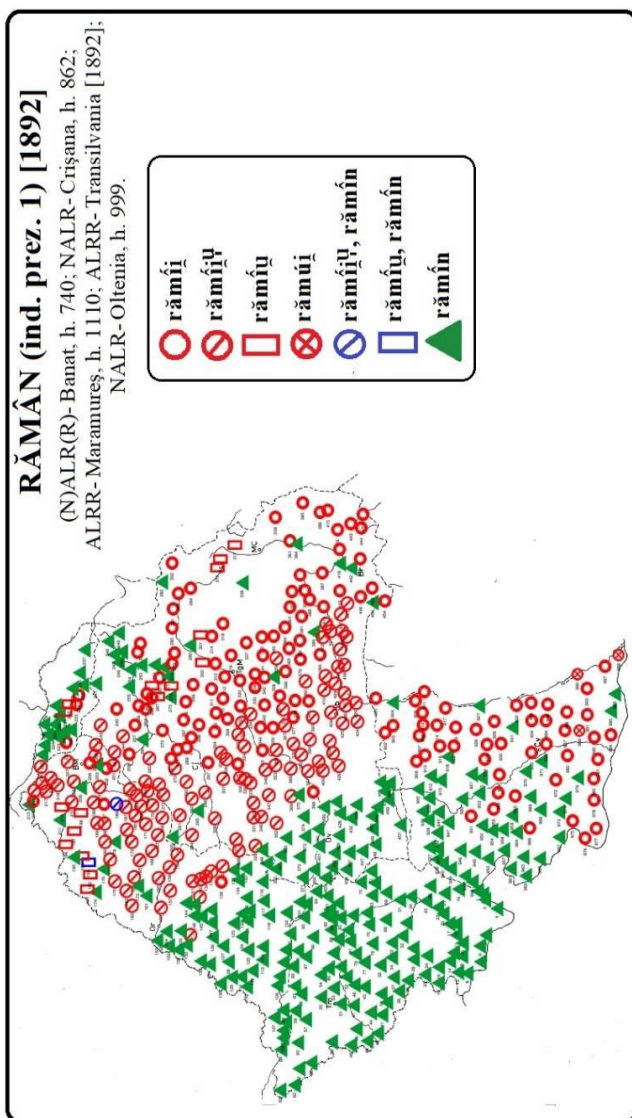
Harta 8

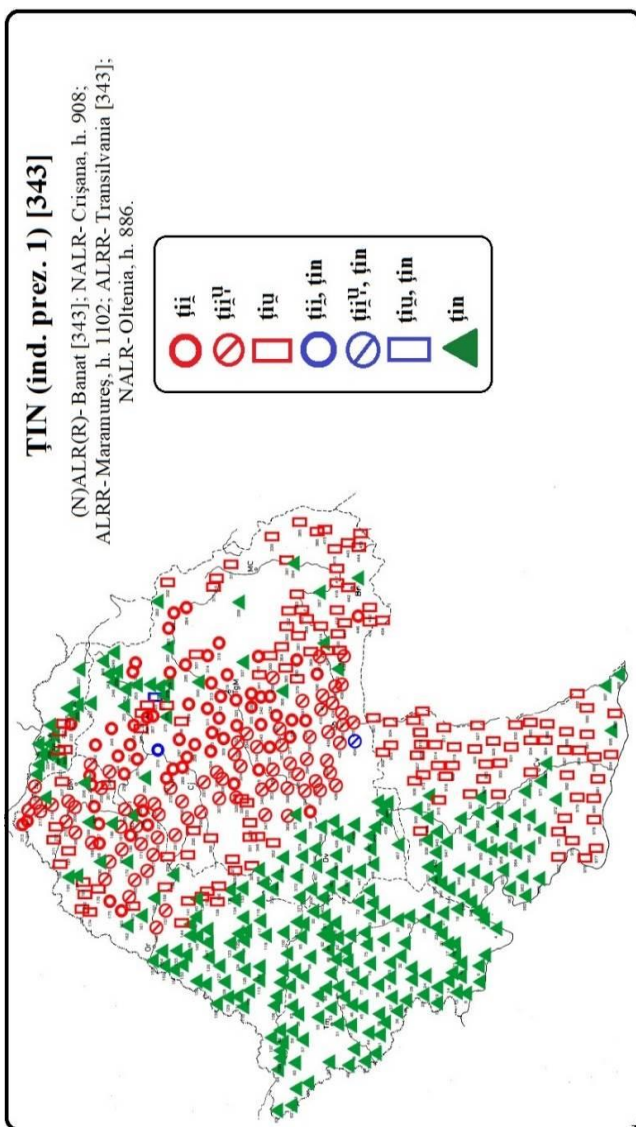
Harta 9

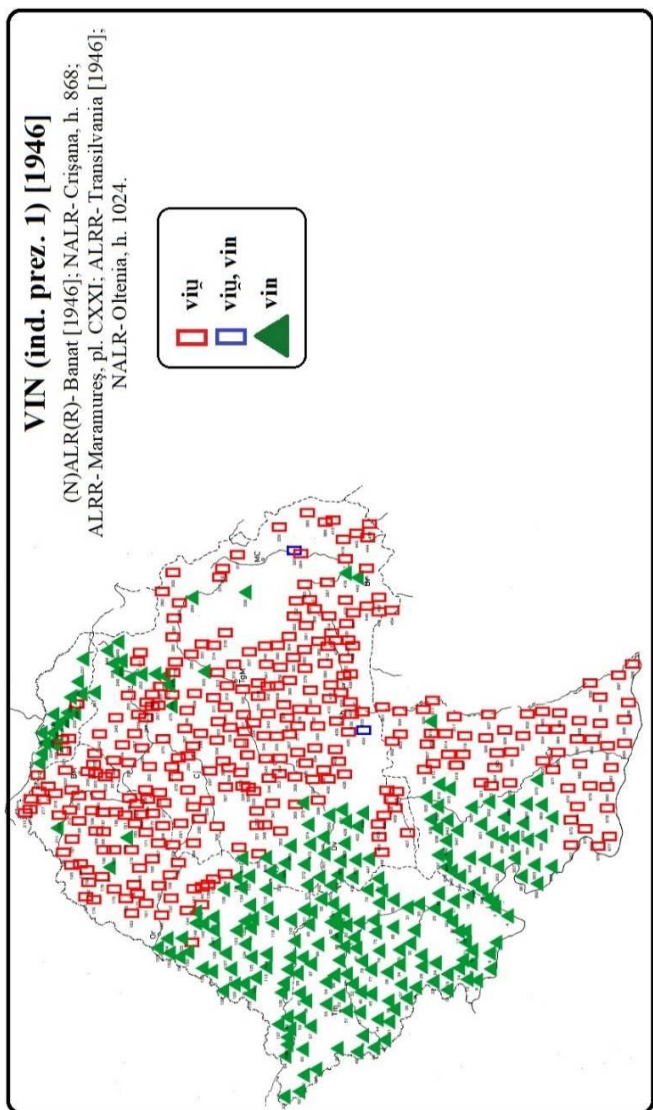
Harta 10

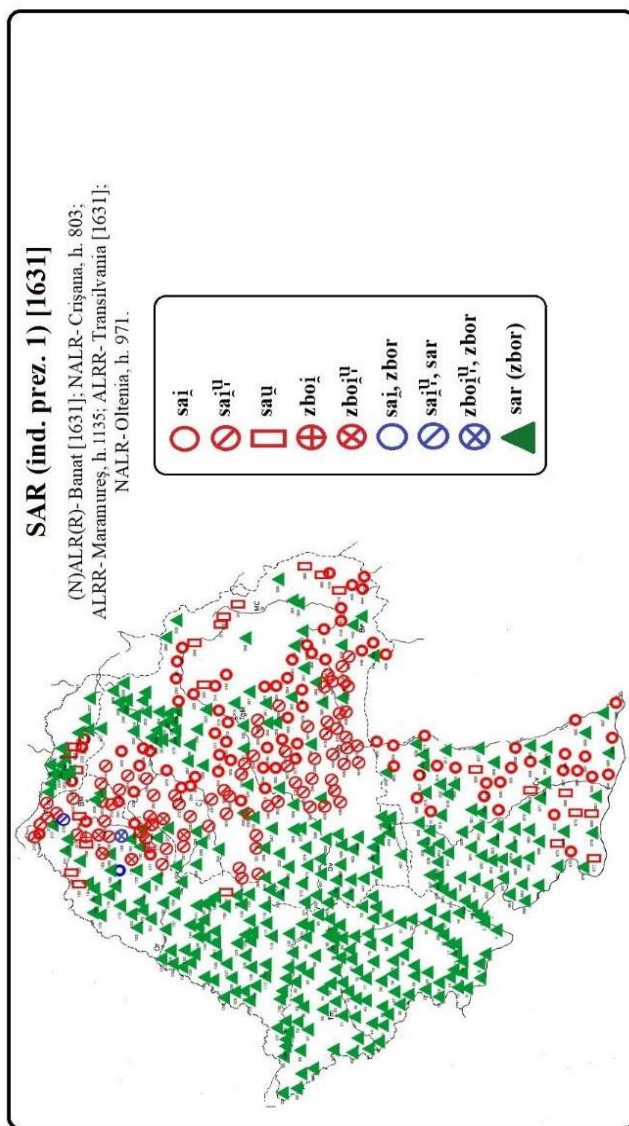
Harta 11

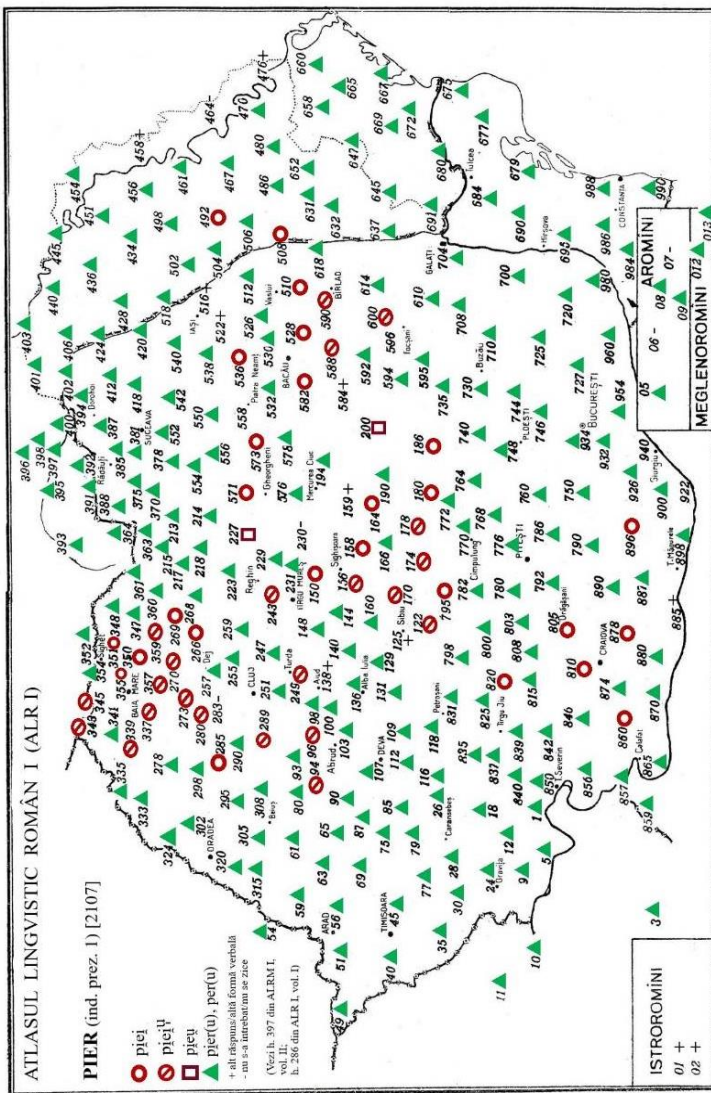
Harta 12

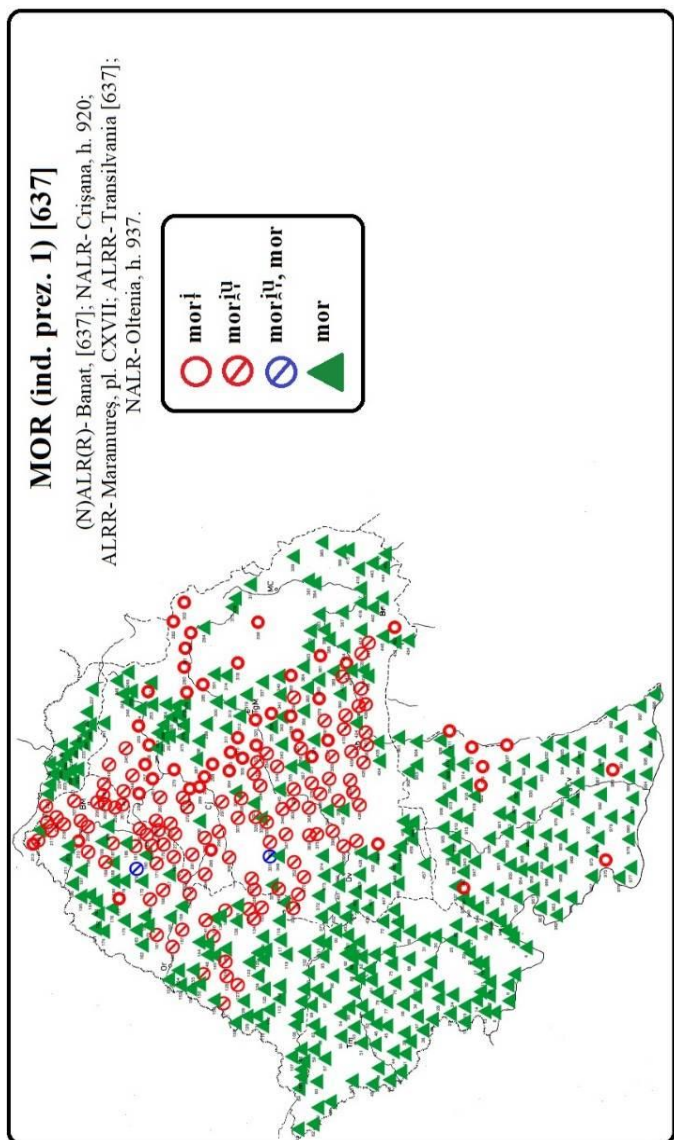

Harta 13

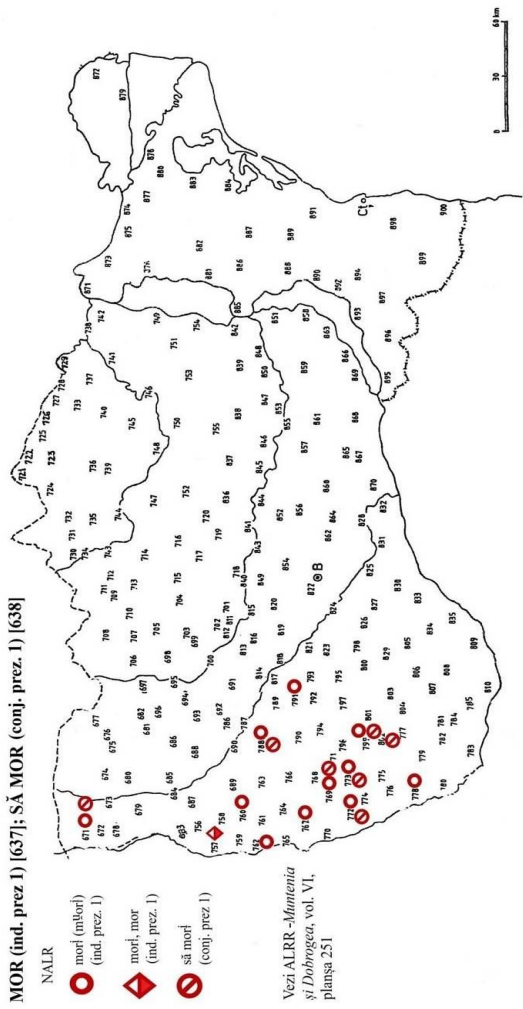

Harta 14

Harta 16

Harta 17